

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20034> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Meij, C.O. (Otto) van der

Title: Tussen Oranje en Spanje : de leefwereld van Bredase regenten 1550-1700

Issue Date: 2012-10-25

DEEL 1

Instituties en personen

Hoofdstuk 1

Stad in Brabant

‘Het model van de Nederlandse staat is er een van een federatie van steden die, in gewesten verenigd, als kleine stadstaten soevereiniteitsrechten opeisen en die, waar mogelijk, ook daadwerkelijk uitoefenen’. Zo staat het te lezen in een recent overzichtswerk over de geschiedenis van de Republiek in de zeventiende eeuw.¹ Het land werd met andere woorden geregeerd vanuit de diverse steden, wier belangen gebundeld waren in gewestelijke Staten. Dit verklaart mede de prominente positie van de plaatselijke regenten of stadsbestuurders in zowel het landsbestuur enerzijds als het historisch onderzoek naar de Republiek anderzijds. Breda was een van die steden, maar de regio Staats-Brabant vormde in diezelfde statenbond geen zelfstandig gewest. Breda kon zelf dus geen rechten op gewestelijk of nationaal niveau laten gelden. Niet alleen dat: de stad maakte daarnaast van oudsher deel uit van een heerlijkheid: de baronie van Breda. Sinds de late Middeleeuwen was deze heerlijkheid bezit van de Nassaus, die de Baronie in leen hadden gekregen van de hertog van Brabant. Het hertogdom Brabant was tot de Opstand, samen met het graafschap Vlaanderen, kerngewest van de Lage landen geweest. Van 1433 tot 1572 vormden zij een personele unie. Brabant werd destijds gezien als de hoofdprovincie der Nederlanden en de Nassaus als de rijkste en machtigste edellieden.² Wat ging er ogenschijnlijk mis met Breda en de regio in de nieuwe constellatie van de Republiek?

De Opstand ontketende in feite een burgeroorlog binnen de Nederlanden. Gaandeweg de strijd werd het hertogdom Brabant opgedeeld in een Staats deel (in handen van de nieuw gevormde Republiek) en een deel dat in handen bleef van de voormalige heersers, de Habsburgers. Dit creëerde een staatkundig probleem. De Noordwest-hoek van Brabant, vanwege de diverse heerlijkheden die de Nassaus er bezaten (Breda en Bergen op Zoom voorop) ook wel Nassau-Brabant genoemd, wisselde steeds van vorm. De voorlopige consolidatie in deze hoek eind zestiende eeuw spoorde bovendien niet met de situatie elders in het hertogdom: in het oosten bleef bijvoorbeeld Den Bosch nog tot 1629 Spaans. Hierdoor konden er geen nieuwe structuren ontstaan in Staats-Brabant, ook al werd daar bij tijd en wijle met overtuiging voor gepleit.³ Pas in de periode 1629-1637 ontstond een situatie die min of meer conform de definitieve grensafbakening was.

Vanwege zijn prominente positie in de gehele Brabantse regio zou men de prins van Oranje, in een eventueel op te richten Brabantse Statenvergadering, er tevens

¹ Frijhoff en Spies, 1650: *Bevochten eendracht*, 55.

² Cools, *Mannen met macht*, 65-66; 76.

³ Christ, *Die Brabantse Saecke*.

eerste edele hebben moeten maken zoals in Zeeland eveneens het geval was. Deze dominantie is de Staten-Generaal van begin af aan een doorn in het oog geweest. Tegelijkertijd duldt de staatsvorming in de Noordelijke Nederlanden geen uitstel: in de jaren zeventig en tachtig van de zestiende eeuw worden daarom nieuwe structuren opgezet. Het gewest Holland legt daarbij een *cordon sanitaire* om zich heen oftewel bepaalt de geo-politieke grenzen van het land in wording. Er is, in meer prozaïsche bewoordingen, al vroeg sprake van het zogeheten sluiten van de Hollandse tuin.⁴ Daarentegen zorgen de troepen onder leiding van Parma er in dezelfde periode voor dat het land ten zuiden van de grote rivieren onder Spaanse controle blijft. Het noorden van het voormalige hertogdom Brabant zweeft hier als gebied ongelukkigerwijze ergens tussenin en vormt aldoende deels oorlogszone, deels natuurlijke barrière voor beide partijen.

Generaliteitsland Staats-Brabant

Frontierstad

De positie van frontier- of grensstad had Breda te danken aan zijn ligging op de kruising van een van de zeldzame landwegen in de regio met de rivier de Mark. Beide strijdende partijen kenden aan die ligging hun eigen strategische waarde toe. Voor de opstandelingen betekende bezit van Breda in de eerste plaats een vooruitgeschoven post ter bescherming van hun belangrijkste gewest: Holland. Daarnaast kon de stad gebruikt worden als uitvalsbasis voor aanvallen vanuit het noorden op de Zuidelijke Nederlanden. Door zijn ligging op een plaats waar het front tussen Noord en Zuid decennialang heen en weer schoof, raakte Breda compleet in de greep van oorlog zoals wellicht geen andere stad in de Republiek. Permanente angst en onzekerheid maakte zich van de inwoners meester. Onder bruiloftsgasten konden bijvoorbeeld vermomde soldaten zitten. De voorraden (speciaal graan) moesten continu op peil blijven in verband met een eventuele belegering. Vreemdelingen in de stad, onder wie bezoekende familieleden, moesten worden aangegeven. Wie zich buiten de stad waagde, was zijn leven niet zeker. Op vrijwel elk denkbaar terrein zagen de inwoners hun persoonlijke vrijheid bedreigd en ingeperkt. Het wisselend krijgsverloop maakte van de stad, kortom, een speelbal tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden.

Breda werd in 1568 per proclamatie c.q. confiscatie door Alva als landvoogd ingenomen, nadat de stad in de jaren daarvoor langzaam een centrum van oppositie was geworden. Volgens een latere kroniek heette het dat de stad vervolgens werd 'getiraniseerd, met opbrenginge van schattingen, ende logieringe van soldaten'.⁵ In 1575 vormde zij overigens het toneel van belangrijke vredesonderhandelingen tussen beide strijdende partijen. De mislukking daarvan maakte de breuk tussen de koning en de opstandelingen, die één jaar later geformaliseerd zou worden bij de Pacificatie van Gent, onherroepelijk.⁶ In 1577 lukte het de opstandelingen de stad weer in te nemen door muitende troepen af te betalen. In 1579 sloot een aantal noordelijke gewesten een defensief verbond. Breda sloot zich pas na lang aarzelen acht maan-

⁴ Tracy, *The Founding of the Dutch Republic*.

⁵ Nationaal Archief (NA), Nassause Domeinraad (NDR), inv.nr. 7938, f. 164v.

⁶ Israel, *The Dutch Republic*, 183-184; Kamen, *The Duke of Alba*, 132. Deze onderhandelingen zijn nog geen onderwerp geweest van nadere studie. In het Algemeen Rijksarchief te Brussel (ARB) bevinden zich nochtans belangrijke bundels over deze conferentie, zie: ARB, Audiëntie, inv.nrs. 406-409.

den later bij de Unie van Utrecht aan.⁷ Twee jaar later volgt wederom een militaire omslag ten gunste van de Spanjaarden. Onder leiding van Hautepenne werd het kasteel ingenomen en vond een rooftocht door de stad plaats: de zogenaamde Spaanse furie.

Met behulp van de krijgslist met het turfschip - het Bredase paard van Troje - volgde na 1590 een langere Staatse periode. Het grote belang van de inname lag er deels in, dat het überhaupt de eerste verovering was op de Spanjaarden sinds 1580. Daarnaast geschiedde zij zonder enige schade aan de stad of zijn inwoners. Over de veroveringswijze zelf hoeft niet nader te worden uitgewijd: die is nog altijd genoegzaam bekend.⁸ Het idee voor deze tactiek ontstond al in 1581 bij Willem van Oranje zelf, die tenslotte de situering van het kasteel kende als geen ander. In een van zijn brieven schrijft hij over de inname door middel van schepen en het omkopen van de wachten.⁹ Op de bewuste vastenavond van 4 maart 1590 leken weersomstandigheden nog even roet in het eten te gooien. De soldaten waren door koude bevangen en stonden tot aan hun knieën in het water omdat het schip lek was. Een fiasco dreigde. Men moest pompen en dat werd gehoord; een soldaat, Mathijs Helt, kon zijn hoestbuien niet langer inhouden en wilde zich van kant maken met zijn ponjaard (een soort degen), maar dit werd verhinderd.¹⁰ Na de succesvolle afloop viel slechts één dode te betreuren aan Staatse zijde, een Hollander notabene die in de duisternis bij de landing overboord raakte en verdronk.

Breda's prominente plaats als grensstad in de oorlog tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden maakte het tevens tot een belangrijk centrum van internationale spionage sinds het laatste kwart van de zestiende eeuw.¹¹ Berichten over aanslagen op de stad waren dan ook niet van de lucht: met name in de periode 1590-1609 kon zij elk moment weer vallen. Nog binnen een jaar na de verovering met het turfschip, werden er verraders gevierendeeld die Breda door omkoping aan de vijand hadden willen uitleveren.¹² Korte tijd later berichtte de magistraat van Dordrecht over een mogelijke aanslag. Gewaarschuwd werd voor 'zeker schoenlapper' die woonde op de Paardenmarkt in Antwerpen, maar zich dagelijks in Breda bevond.¹³ In het najaar van 1591 verordonneerde Maurits dat de graanvoorraad onder de burgers in de stad op een niveau moest worden gebracht, dat wil zeggen toereikend voor ten minste één jaar; men hield duidelijk rekening met een eventuele belegering.¹⁴

Dit patroon zou zich de komende jaren herhalen: telkens werden verdachte sujetten in de stad aangehouden.¹⁵ Begin 1594 wilde de drost zelfs overgaan tot samenstelling van een compagnie burgers uit de stad op kosten van de Staten.¹⁶ Men was dus - niet ten onrechte - zeer beducht voor een vijfde (dat wil zeggen katholieke) kolonne binnen de stadsmuren. In 1599 volgde een serieuze Spaanse aanval, waarbij ongeveer honderd soldaten werden gedood.¹⁷ Ook in 1602 begaven zich Spaanse

⁷ Groenveld, *De Unie van Utrecht*; Groenveld, 'Een notabele frontiere', 16; NA, NDR, inv.nr. 7986, f. 8r-v.

⁸ Zie verder ook Grosfeld e.a., *Het turfschip van Breda*.

⁹ Ibidem, 19-20.

¹⁰ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30. Volgens Roest van Limburg zou hij zijn mede-kameraden hebben aangeboden hem te doden, zie: Roest van Limburg, *Het kasteel van Breda*, 104.

¹¹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 50-51.

¹² *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30.

¹³ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 277: brief magistraat van Dordrecht d.d. 03-04-1591.

¹⁴ Ibidem, litt. 295: brief Maurits d.d. 07-09-1591.

¹⁵ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 49-50.

¹⁶ Res S-G, OR deel 8, 245.

¹⁷ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30.

militairen onder de muren van de stad en in 1604 werden er opnieuw mensen gevierendeeld. Het volgende jaar werd gewaarschuwd voor een mogelijke aanval door een overgelopen Franse militair, kapitein (du) Terrail, die al langer plannen koesterde.¹⁸ Gedurende de tweede helft van 1605 was men in de ban van de 'surprinsse' van de vijand die, zoals verwacht werd, bij heldere maan zou aanvallen. Eind januari 1606 werden elf Franse edellieden gearresteerd waaronder vermoedelijk Terrail. De Bredase gouverneur adviseerde marteling om meer van ze te weten te komen.

De onzekerheden duurden in feite voort tot aan het Bestand. Staatse troepen hielpen hier ook een handje in bijvoorbeeld met hun pogingen Hoogstraten te veroveren, waardoor in oktober 1606 gevechten plaatsvonden tot dicht onder Breda toen de Spaanse troepen een achtervolging inzetten.¹⁹ De onrust werd bovendien mede gevoed door het overwicht van militairen in de stad. Heroprichting van de burgerwacht en het slechte beleid van de gouverneur, die zijn troepen niet goed onder controle had, droegen verder aan de onrust bij. Militairen zelf klaagden dat er zelden krijgsraad werd gehouden, waardoor zij twee tot drie maanden vast zaten alvorens recht te krijgen.²⁰ Tegelijkertijd werd Breda een steunpunt voor de strijd in de regio. Zo vervulde het in logistiek opzicht een belangrijke rol bij de verovering van Geertruidenberg in 1593.²¹ Tevens diende het als uitvalsbasis voor campagnes richting het zuiden, onder meer in 1595 (Hoey) en later Hoogstraten.

De Staatse periode werd afgewisseld door het Spaanse interregnum van 1625 tot 1637. Na een beleg van negen maanden en tegenover een troepenmacht van 23.000 man, bleek Breda uiteindelijk niet opgewassen. Deze periode vormt in de geschiedenis van de stad een merkwaardige caesuur na 35 jaar van relatieve stabiliteit. Toch kwam het beleg niet onverwachts. Reeds in 1622 waren, onder leiding van de beroemde markies Spínola, troepen naar Bergen op Zoom gedirigeerd in een vergeefse poging de markiezenstad te veroveren. Dat beleg moest alsnog worden opgeheven. In de Brusselse archieven bevindt zich een rond deze tijd opgestelde lijst met 21 punten om (ook) Breda te bezetten. Hierbij wordt vooral gewezen op de gunstige ligging van de stad, maar tevens op het feit dat zij op dat moment niet goed was verdedigd en dus gemakkelijk aan de vijand viel te ontfutselen. Tot slot wordt in bedenking gegeven dat na de verovering van 4 maart 1590 de oorlog met Frankrijk was uitgebroken, die sindsdien had voortgeduurd, waardoor zich geen eerdere gelegenheid had voorgedaan.²² Het Habsburgse rijk had altijd veel grotere prioriteiten dan louter behoud van hun positie in de Nederlanden, iets wat Nederlandse historici gemakshalve nog wel eens vergeten.²³

Het Habsburgse bezit van Breda tussen 1625-1637 betekende een directe bedreiging voor de kerngewesten Holland en Zeeland en controle over het Brabantse platteland. Toch lijkt men in Brussel in strategisch opzicht minder goed raad te hebben geweten met het bezit van de stad. Deze periode bracht de Spanjaarden geen groot voordeel, integendeel. Vanwege het langdurige en kostbare beleg dat eraan vooraf ging, werd het vooral een duurbetaalde overwinning.²⁴ De verovering leverde weliswaar groot internationaal prestige op voor de nieuwe Spaanse koning, Filips

¹⁸ Res S-G, OR deel 13, 282; 303; 304; 314; 533.

¹⁹ Idem, 591.

²⁰ Idem, 593-594.

²¹ SAB, OSA inv.nr. 217: brieven stadsbestuur 1592-6, diverse brieven.

²² ARB, Audiëntie inv.nr. 1428/1 litt. 14.

²³ Parker, *The Grand Strategy of Philip II*; Elliott, *The Count-Duke of Olivares*.

²⁴ Vermeir, *In staat van oorlog*, 3-4.

IV, maar geen permanente winst. Het strategisch voordeel werd niet of nauwelijks uitgebuit: ‘men bevondt oock dat de Spaensche met Breda weynich quaet kosten doen’, volgens de bekende geschiedschrijver Aitzema.²⁵ Van nu af aan zou de Spaanse aanwezigheid hier te lande zelfs in het defensief worden gedrongen. De regio werd nog wel onveilig gemaakt door zogeheten ‘nachtegael’ benden, kleine troepen ruiters voor wie niemand veilig was. Eind februari 1627 besloten de Staten-Generaal tot een herverdeling van de bezetting van de Hollandse stromen ter bescherming van de handel.²⁶ De riviermondingen waren rijk aan krekens en sluipwegen die, met Breda en Den Bosch als basis, door kleinschalig opererende groepen werden gebruikt voor korte aanvallen of ‘raids’. Naast deze kleine schermutselingen, was er in de vorm van de zogenaamde retorsiestrijd vooral een woordenstrijd gaande over de gezagsverhoudingen tussen de veroverde stad en het omringende platteland. Was met de val van de stad ook de gehele Baronie Spaans bezit geworden? De strijdende partijen vonden in elk geval van niet met als belangrijkste gevolg een dubbele bestuurslaag: een vanuit Brussel en een vanuit Geertruidenberg, namens Oranje als heer van Breda.²⁷ Dit leverde een aantal praktische problemen in de regio op, waardoor macht en gezag in deze periode moeilijk vielen te effectueren. Ondanks de vele voordelen die Breda in het document worden toegedicht wisten de Spanjaarden strategisch gezien dus niet goed raad met de stad. Dat bleek onder meer in 1628; in dat jaar zouden zij nog van plan zijn geweest Bergen op Zoom door middel van verraad in te nemen.²⁸ Een anonieme correspondent ont-raadde dit echter: ‘voor mij ick vinde inde surprise seer groote difficulteit.’ De markiezenstad was in technische zin te goed verdedigd, hoewel de burgerij er slecht bewapend was.²⁹

De rol van Breda in de Spaanse oorlogsstrategie werd pas urgenter toen de Spanjaarden in 1629 Den Bosch moesten afstaan, met als direct gevolg een gezagscrisis in de Zuidelijke Nederlanden.³⁰ Plotseling lag Breda geïsoleerd omringd door louter vijandig terrein. De grote (in feite dubbele) troepenmacht die er nu lag geconcentreerd, zonder duidelijke rol, kostte het gouvernement bovendien handenvol geld, geld dat het eigenlijk helemaal niet had. Daarnaast moesten de Spanjaarden in toenemende mate rekening houden met een twee-frontenoorlog: behalve tegen de Republiek, tevens tegen Frankrijk. Het verschuiven van de oorlogskansen maakte zodoende van Breda steeds meer een vreemd bezit voor de Spanjaarden, waarover desnoods viel te onderhandelen. Herhaaldelijk werd de positie van Breda besproken op bilaterale (vredes)conferenties in de eerste helft van de jaren dertig.³¹ De stad was voor de Spanjaarden inmiddels letterlijk andere delen van de Nieuwe Wereld waard geworden en men wilde haar eigenlijk wel ruilen tegen de Staatse veroveringen in Pernambuco (Brazilië).³²

²⁵ Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh*, I, 1093.

²⁶ Res. S-G digitaal, 27 februari 1627. Met de verovering van Den Bosch in september 1629 werd Breda nog meer het centrum van vijandige operaties, zie: ibidem, 2 oktober 1629.

²⁷ Van Uytven, red., *Geschiedenis van Brabant*, 374-377.

²⁸ Res. S-G digitaal, 12 augustus, 8 september en 7 oktober 1628. Dit plan werd ontdekt en aangegeven door drie Schotse edellieden: George Gordon, Jean Lambeij en Jean Meuwe of Mure; het plan zou zijn bedacht door de graaf van Hornes in Brussel. De Schotten kregen aanvankelijk tweehonderd gulden voor het ontdekken van de plot, maar vroegen bij herhaling om meer (kleed)geld.

²⁹ ARB, Audiëntie inv.nr. 1472/5.

³⁰ Vermeir, *In staat van oorlog*, 18-31.

³¹ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 65; Vermeir, *In staat van oorlog*, 123-124; Van der Plaats, *Eendracht als opdracht*, 77; Cuvelier, ‘Les négociations’.

³² *Particuliere Notulen Stellingwerff-Schot* (PNS), VI, 38-47 (volgnummer 113). De beoogde ruil was Rijnberk, Gelderland en Breda tegen Maastricht, Sluis en Pernambuco.

‘Stedendwinger’ Frederik Hendrik bracht de stad in 1637 uiteindelijk in Staatse handen, al was dit min of meer een geluk bij een ongeluk: een eerdere geplande aanval op Duinkerken ging wegens slechte weersomstandigheden niet door.³³ Vanaf eind juli die zomer lagen de Staatse troepen voor de stad, dat vooral werd bestookt met artillerie. Ondertussen probeerden de Staten de financiën zo goed mogelijk te regelen om ‘een goede uytcompste [te] sien ende Sijn Hoogheyt nyet t’eenemaal discourageren wil in so dienstighen werck voor den Staet, daer hij zelffs so veel moeyten, fatigues ende periculen voor uytgestaen heeft ende so meenigh treffelijck soldaet voor gebleeven is’.³⁴ Een van de voornaamste slachtoffers was overigens de Franse ambassadeur en maarschalk baron de Charnacé die in de linies sneuvelde op 2 september.³⁵ Evenzeer als de Spanjaarden internationaal goede sier maakten met hun belegering, deden de Staatsen dat ook. De uittocht na de capitulatie op 7 oktober werd een waar evenement. Het volgende voorjaar werd nog een voorstel gedaan Oranje fl. 42.000.- als beloning te geven, te delen met twee familieleden.³⁶ Helemaal veilig was de situatie daarmee nog niet; in 1641 kwamen Spaanse troepen zelfs nog een keer heel dichtbij. Een jaar eerder was opnieuw een poging tot verraad uitgelekt en nog in 1643 werd een spion opgepakt.³⁷

Vestingstad: gouverneur en garnizoen

In de jaren 1576-77 had de stad een Duits garnizoen onder leiding van Frondsberg. Als gevolg van de Pacificatie van Gent (1576) dienden stad en kasteel aan de rechtmatige eigenaar, de prins van Oranje, te worden geretourneerd. Het uiteindelijke vertrek van het garnizoen uit de stad had nog de nodige voeten in de aarde, aangezien Frondsberg ‘die vermeijnde te plunderen’.³⁸ Deze slechte ervaring leidde ertoe dat Bredanaars de bewaking van hun stad voortaan deels zelf in handen namen, met de oprichting van een burgerwacht.³⁹ De beperktheid van het aantal reguliere troepen in de stad maakte van Breda in de beginfase van de oorlog mede daarom geen krachtig militair bolwerk.

Het garnizoen viel in de eerste plaats onder de verantwoordelijkheid van de Raad van State, het generaliteitscollege dat na 1588 zich hoofdzakelijk ontwikkelde tot advies- en uitvoeringsorgaan van de Staten-Generaal, met name op militair terrein.⁴⁰ Aan het hoofd van het plaatselijke militaire apparaat stond de gouverneur. Hij was de hoogste functionaris van het land (‘als representerende de hooge overicheyt’) in deze heerlijke stad. Hoe belangrijk Breda als vestingstad in deze periode was, mag blijken uit het gekibbel dat in 1630 ontstond over de hoogte van de traktementen van de diverse gouverneurs in Staats-Brabant. Het ging daarbij om de vraag of het zojuist veroverde Den Bosch op gelijke voet werd gesteld als die van het inmiddels weer verloren Breda - namelijk vierhonderd gulden per maand - of slechts op driehonderd gulden, zoals voor Bergen op Zoom.⁴¹ Vanuit Den Bosch stond men voor zichzelf eigenlijk nog een hoger bedrag voor, want het gouvernement daar was niet alleen moeilijker maar bracht ook meer kosten met zich mee.

³³ Bruijn en Wels, *Met man en macht*, 43.

³⁴ PNS, 22 september 1637 (nummer 39).

³⁵ Schutte, *Repertorium der buitenlandse vertegenwoordigers*, 7-8.

³⁶ PNS, 19 februari 1638 (nummer 28).

³⁷ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30.

³⁸ NA, NDR inv.nr. 7938 f. 164v.

³⁹ Zie verder hoofdstuk elf.

⁴⁰ Van Deursen, ‘De Raad van State onder de Republiek’.

⁴¹ Res. S-G digitaal, 23 maart 1630.

Door geen van deze twee discutabele punten lieten de Staten-Generaal zich overtuigen: het absolute militaire gewicht van Breda, hoewel op dat moment in vijandige handen, was dus relatief groter dan dat van Brabants grootste stad!⁴²

Overigens vormde dit bij lange na niet zijn enige vorm van inkomen. De gouverneur ontving tevens geld vanwege zijn diverse militaire rangen en ook nog van de stad, al dan niet in de vorm van emolumenten.⁴³ Zijn gage als commandant van de vesting lag wisselend tussen de tweehonderdvijftig en vierhonderd gulden per maand. Daarnaast ontving hij geld voor aanvoering van zijn eigen regiment. Namens de stad kreeg hij jaarlijks voor bewezen diensten nog eens duizend gulden toegelegd. Dit geld was oorspronkelijk vooral bestemd als onkosten voor zijn huisvesting, maar allengs kreeg dit een meer algemeen karakter. Hem stond als slotvoogd trouwens al een ambtswoning ter beschikking: een gedeelte van het kasteel zelf. In 1680 werd door de Raad van State voor fl. 9.775.-, bovendien het Huis van Nassau op het kasteelplein aangekocht als permanente residentie. Sinds eind zeventiende eeuw werd tevens nog brandhout bij wijze van emolument geschonken: 25 karren per jaar voor de gouverneur, tegen vijftien voor de commandeur.⁴⁴ Commandeur Falkenhaan had overigens halverwege de zeventiende eeuw omvergevaaiide bomen van de wallen van het kasteel zich reeds onrechtmatig toegeëigend.⁴⁵ Met name in de achttiende eeuw werden deze emolumenten, op te brengen door de Baronie, steeds meer als bezwaarlijk ervaren. De Bredase tienraad had al in de loop van de zeventiende eeuw herhaaldelijk ervoor gepleit het geld soms in te houden, om de gouverneur tot meer toeschietelijkheid te bewegen inzake de plaatselijke politiek. De gouverneur was hoe dan ook een vermogend man, iets wat tevens gold voor zijn directe ondergeschikten: de commandeur en twee ondermajors. Betreffende een van de gouverneurs, Jéan Theobald von Weibnom, doen nog altijd verhalen de ronde van een immense geheime schat.⁴⁶ De positie van de gouverneur binnen de plaatselijke bestuurshiërarchie was dan ook niet onomstreden: hij bemoeide zich bij tijd en wijle met de magistraatsbestelling en stelde eigenmachtig poortiers van de stad aan.⁴⁷

Benoeming van de gouverneur was in handen van de generaliteit, maar geschiedde op voordracht van de kapitein-generaal van het Staatse leger in casu de prins van Oranje – tevens heer van Breda. Dit mag slechts een pikant detail lijken, maar het leidde wel degelijk tot enige spraakverwarring. In het ambtboek van de Nassause Domeinraad staat bijvoorbeeld voor Breda abusievelijk de functie van gouverneur vermeld als te begeben ambt.⁴⁸ Zelfs al was er soms onenigheid omtrent de benoeming, in de praktijk was het overduidelijk aan wiens kant hij stond: feitelijk verkeerde de gouverneur, hoewel diens orders uit Den Haag kwamen, in het kamp van de prins. Inzake de aanschaf van een eigen residentie in 1680 had de gouverneur, vooruitlopend hierop, reeds begin februari aan de magistraat gevraagd het kasteelplein te plaveien ‘omme te dienen tot een bequaeme wandelplaetse’.⁴⁹ Pas ruim

⁴² Vergelijk: Groenveld, ‘„Breda is den Bosch waerd”’.

⁴³ Zie voor Den Bosch: Bosman e.a., ‘Beschenken of Besteken.’

⁴⁴ NA, NDR inv.nr. 7950, f. 39v-40r: brief rentmeester Eckhard d.d. 31-07-1701.

⁴⁵ Ibidem, f. 320 e.v.

⁴⁶ Otten, ‘De schat van Weibnom’. Dit verhaal kan inmiddels gerust naar het rijk der fabelen worden verwezen. Als heer van Breda bezat stadhouder-koning Willem III het heerlijk recht op onbeheerde goederen: de erfenis van Weibnom werd dan ook door hem bij akte van 8 mei 1692 vergeven aan drossaard Bentinck. Voor nieuwe financiële gegevens uit Engelse archieven over deze overdracht dank ik David Onnekink. Zie verder ook zijn *The Anglo-Dutch Favourite*.

⁴⁷ Voor dit laatste, zie: NA, NDR inv.nr. 7984, f. 55r-v.

⁴⁸ NA, NDR inv.nr. 685, f. 37.

⁴⁹ SAB, OSA inv.nr. 34: NM 1678-83, f. 262 d.d. 05-02-1680.

twee maanden later, op 29 april, sprak de Raad van State over de ‘inclinatie’ van stadhouder Willem III om een geschikte woning voor de gouverneur in de stad te kopen, welk besluit op 23 juli werd goedgekeurd. Dat een en ander in samenspraak tussen de prins en gouverneur Weibnom is gebeurd, lijkt dus wel zeker. De laatste moest overigens wel zijn aparte huurgeld van zeshonderd gulden, die hij sinds vijf jaar van de Raad van State kreeg, weer inleveren.

De vooraanstaande militaire betekenis van de stad wordt mede gereflecteerd in het hoge sociale aanzien van de gouverneurs. De functie werd slechts vergeven aan naaste vertrouwelingen, soms zelfs directe bloedverwanten van de prinsen van Oranje zoals Justinus van Nassau (1601-1625), de bastaard van Willem van Oranje, en Frederik Hendrik van Nassau van Zuylestein (1670-1672), bastaardzoon van stadhouder Frederik Hendrik.⁵⁰ In Bergen op Zoom was het al net zo.⁵¹ De bijzondere positie van stad en gouverneur blijkt nog eens in 1653. Toen ging namelijk het gerucht dat gouverneur De Hauterive was overleden. De Staten van Holland besloten daarop, gezien ‘hoe veele dese provincie aende bewaeringe ende verseeckertheijt der voorsz. stadt is gelegen’, het gouverneurschap aan de edelman Jacob van Wassenauer van Obdam aan te bieden. Vier dagen later bedankte deze echter ‘officieuselijck’, wat wil zeggen dat hij dit aanbod afwees maar tegelijkertijd hield hij zich wel aanbevolen voor soortgelijke offers.⁵² Dit alles bleek slechts een vingeroefening want De Hauterive was nog in leven, zij het dat diens gezondheid hem wel steeds meer parten ging spelen. Aangezien het Staatse leger min of meer een familiezaak was van de Nassaus, stond de heer van Breda in elk geval een extra paar oren en ogen ter beschikking in zijn privé-domein. Dit alles maakte van de gouverneur een machtig man.⁵³ Hij zou zich bijvoorbeeld ook herhaaldelijk mengen in de stedelijke politiek.

Breda vestingstad betekende in fysiek opzicht een serie uitleggingen vanaf 1577 tot aan het begin van de achttiende eeuw. Deze leverden de stad in vogelvlucht haar karakteristieke, driehoekige vorm op. Na de herovering in 1590 werd de stad opnieuw een belangrijke vesting voor de Staatse oorlogvoering. Tussen 1591 en 1606 ondergingen de vestingwerken een aanzienlijke uitbreiding. Onder Maurits werden deze in 1619 nog eens verbeterd: Breda gold toen als het ‘achtste wereldwonder’, omdat nergens de vestingbouw zo compleet te aanschouwen viel.⁵⁴ Het Spaanse interregnum bracht hierin geen verandering; wel werd het garnizoen fors uitgebreid tot zijn grootste omvang in de zeventiende eeuw van circa vijfduizend man. Onder Frederik Hendrik werden weer nieuwe veranderingen aangebracht, wat opnieuw het ‘beste en volmaakste patroon van de krijgswetenschap in Europa’ opleverde. Met name de buitenwerken werden nu geroemd.

Na 1648 was Breda weliswaar nog steeds een frontierstad maar het garnizoen werd in omvang teruggebracht en het belang van de vesting nam af door het wegvallen

⁵⁰ Van Ditzhuysen, *Oranje-Nassau*, 155-156 en 97-100.

⁵¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 76.

⁵² Huisarchief Twickel, Stukken betreffende Arend van Wassenauer inv.nr. 244 d.d. 10 en 14 januari 1653. Jacob van Wassenauer van Obdam werd uiteindelijk gouverneur van Heusden en nog later luitenant-admiraal van Holland en Westvriesland, de hoogste vlootofficier. Zie over hem verder: Groenveld, ‘Terug naar Wassenauer’, 109 e.v.

⁵³ De militaire gouverneurs zijn nog maar zelden apart bestudeerd. Voor Maastricht bestaat wat uitgebreidere oudere literatuur: Dyserinck, *De militaire gouverneurs* en meer recent Minis, *De terugkeer van de gouverneurs*. Voor Willemstad: Van Nispen, *De gouverneurs van Willemstad*. Voor Den Bosch: Gudde, *Vier eeuwen geschiedenis*, hoofdstuk 5. De meeste aandacht gaat hierbij uit naar de gouverneur als militaire bevelhebber en minder diens grote bestuurlijke rol. Vergelijk voor Bergen op Zoom: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 76-78. Over de Bredase gouverneur Charles de Héraugière en de civiel-militaire verhoudingen bereidt de auteur een apart artikel voor.

⁵⁴ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 8.

van ernstig gevaar uit het zuiden. Dit was slechts van tijdelijke aard. In 1665-66 volgden wat kleinere aanpassingen aan de vesting. De Munsterse inval in de regio trof ook Breda onverwachts: 'het is te beclagen dat wij ende de naburige plaetsen van soo slechte guarnisoenen versien sijn'.⁵⁵ De Vrede van Nijmegen, in 1678 tussen de Republiek en Frankrijk gesloten, betekende een voorbode van het herstel van Breda als belangrijke vestingstad in het zuiden van het land. De fortificaties rond Breda werden in 1682-83 ingrijpend gewijzigd, waaraan de Baronie zelf fl. 73.000.- bijdroeg. Deze 'vrijwillige gifte' was ondanks protesten door de stadhouder aangegaan en werd aan stad en land van Breda opgelegd. Het aandeel van de stad hierin bedroeg fl. 25.000.- en werd gedragen door enkele voornamelijk Leidse burgers.⁵⁶ Ter vergelijking: het jaarlijks inkomen van de stad bedroeg op dat moment om en nabij de fl. 48.000.-, tegen een jaarlijkse uitgave van fl. 46.000.-.⁵⁷ De verbouwing van het kasteel in de jaren tachtig werd door de stadhouder zelf opgelegd en drong de stad dieper in de schulden, waar zij feitelijk niet meer uit wist te komen in de achttiende eeuw.⁵⁸

Met het einde van de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) trad een nieuwe fase in. Van nu af aan zou de militaire betekenis van Breda als frontier- en vestingstad teruglopen wegens een verschuiving van de verdediging van de Republiek in zuidwaartse richting. De eerste opvang van een vijand werd verlegd naar de zogenoemde 'barrièresteden' in de Oostenrijkse Nederlanden.⁵⁹ Uit het feit dat het sinds eind zeventiende eeuw de moeite waard werd gevonden de buffer Staats-Brabant te verdedigen buiten de eigen landsgrenzen, spreekt tegelijk ook een gedachte dat de Republiek dit gebied inmiddels was gaan zien als integraal deel van de Noordnederlandse staat. De barrière, ingesteld in 1715, was nooit een succes en werd allengs zwakker. Ondanks verlating door het garnizoen, zou militaire aanwezigheid desondanks in de achttiende eeuw de stad blijven overheersen. Ten gevolge van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748) was er sinds 1746 sprake van een bezetting van de Baronie door de geallieerde troepen: 'des somers met het campeeren, en des winters met het cantonneeren, van een magtig aentael troupes, dewelken, soo als het nu blijkt, meest ten kosten vande inwoonders en huurders der hoeven en landen bestaen, en deselve zeer verarmt hebben'.⁶⁰ Breda en omgeving leefde tot ver in de achttiende eeuw nog immer op de maat van de oorlogstrom. De schade berokkend door de inval van de Fransen in 1793 werd nauwkeurig berekend op fl. 120.000.⁶¹

Het grootste gevaar dat een stad van ingekwartierde troepen stond te wachten betrof muiterij. Voor brandschatting ten gevolge van achterstallige betaling van soldij hoefde de stad minder te vrezen. De Republiek zorgde over het algemeen goed voor haar beschermers te land en ter zee. Daarom had Breda toch slechte ervaringen.

⁵⁵ NA, NDR inv.nr. 8012, f. 114v: brief G. van Bernagien d.d. 26-02-1666.

⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 219 e.v. De som van fl. 25.000.- opgelegd aan de stad werd opgebracht door Johanna van Hoogmade, weduwe van Johan la Pla (fl. 13.000.-), Henrietta le Pla, namens haar voogden (fl. 7.000.-) en mr. Joachim Raven (fl. 5.000.-). De laatste was later pensionaris van Leiden; ook de familie Pla stamde uit het Leidse patriciaat, zie: Prak, *Gezeten burgers*, 406.

⁵⁷ Ibidem, f. 278 e.v.

⁵⁸ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 122 e.v.

⁵⁹ Van Nimwegen, 'The Dutch Barrier'.

⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7992, f. 199-200. In deze periode waren er vooral Engelse (en Oostenrijkse) troepen gelegerd, waardoor in dagboeken van officieren interessante beschrijvingen bewaard zijn gebleven zoals van de beroemde latere ambassadeur in het koninkrijk Napels Sir William Hamilton, zie: Constantine, *Fields of Fire*, 6. De British Library beheert verder interessant kaartenmateriaal uit deze tijd. Voor de verwickelingen in de Baronie, zie: Geertruy, 'De Baronie in beroering.' Zie verder ook: Van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid*.

⁶¹ NA, NDR inv.nr. 8305.

gen met inkwartiering. De Duitse troepen onder Frondsberg oefenden in de loop van 1576 een ware terreur uit en om erger te voorkomen waren de Bredase burgers letterlijk bereid een hoge prijs te betalen door hun traktement te betalen: de stad bleef berooid achter. Nog decennia later rouleerden de speciale muntjes in de stad die van het ingebrachte zilver der burgers waren geslagen. In december 1623 zorgde een betalingsconflict bijna voor muerterij: het Engelse garnizoen weigerde te monstren.⁶² In allerijl werd een commissie naar Breda gestuurd onder aanvoering van Frederik Hendrik. Geconstateerd werd dat het 'meer plompicheyt ende armoet [is] geweest als intenti van muitinati'. Door deze prompte reactie wist men erger te voorkomen.⁶³

Discipline hing echter niet alleen van geld af.⁶⁴ Door hun massale aanwezigheid gaven misdragingen van soldaten tevens aanleiding tot vrijwel dagelijkse ergernissen tussen burgers en militairen. Hun permanente legering in de stad betekende niet alleen een grote aanslag op de lokale lasten, maar had tevens gevolgen voor zedelijke aspecten als fysiek geweld en hoererij. Huisvesting werd in principe aan de stad vergoed door middel van de servitie- of logiesgelden. Toekenning hiervan aan Breda in 1579 was tevens een van de eerste tekenen van opname in de Generaliteit geweest; het garnizoen viel oorspronkelijk ten laste van Holland en Zeeland.⁶⁵ Dit was belangrijk vanwege een reguliere doorbetaling; later in de zeventiende eeuw veranderde dit en kwam Breda ten laste van de slechter betalende landprovincies. Voor de stedelijke autoriteiten gingen de kosten hoe dan ook voor de baat uit; al in 1594 waren er problemen omdat de stad met overtollig krijgsvolk was bezwaard, waardoor extra ondersteuning nodig was.⁶⁶ Het volgende jaar luidde de klacht van de magistraat dat met het vertrek van het garnizoen naar het leger 'hen met wyven, kinderen ende bagagiën becomert en beswaert hebben gevonden.'⁶⁷ De logiesgelden en de precieze verdeling van de garnizoenen over de frontiersteden was in deze jaren een serieus probleem; de verschillende steden hier kregen ook vaak gezamenlijke brieven over van de Staten-Generaal hoe de problemen het hoofd te bieden.

Dit systeem van voorschieten en vergoeding achteraf was vanuit een administratief oogpunt bovendien fraudegevoelig. De behuizing van soldaten geschiedde aanvankelijk bij burgers thuis, in elk geval tot in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Vanaf de jaren dertig werden eenvoudige barakken gebouwd, maar die waren niet toereikend.⁶⁸ Militairen kenden bovendien hun eigen rechtspraak; behalve financieel en persoonlijk ongemak, visten de autoriteiten juridisch dus meestal ook nog eens achter het net. Voor veiligheid zorgde het garnizoen paradoxaal genoeg al evenmin; het was eerder een afspiegeling van het feit dat Breda juist doelwit was. Door de vele verplaatsingen van garnizoenen tussen de frontiersteden was van permanente veiligheid bovendien ook al geen sprake.

Tegenover de permanente aanwezigheid van de militairen en hun dominantie in het straatbeeld diene tevens enkele meer onvoorziene gevolgen in ogenschouw te worden genomen. Het meest positieve wat de stad van het garnizoen stond te verwachten was een impuls voor de lokale economie, althans zo wil het traditionele beeld. De soldaten moesten tenslotte gevoed, gekleed en onderhouden worden. Dit

⁶² *Tax*. (1900) 265-273.

⁶³ *Res S-G*, NR deel 6, d.d. 9, 18, 19 en 28 december 1623; 1 januari en 27 februari 1624.

⁶⁴ Vergelijk: Gorski, *The Disciplinary Revolution*, 73.

⁶⁵ *Res S-G*, OR deel 2, d.d. 18 juli 1579; 27 september.

⁶⁶ *Res S-G*, OR deel 5, 260.

⁶⁷ *Idem*, OR deel 8, 509.

⁶⁸ Peeters, 'Militaire gebouwen in Breda', 7-13.

bood zeker financiële voordelen. In tegenstelling tot in Holland lijkt men daarentegen in Breda nooit om een garnizoen gevraagd te hebben, behalve soms uit puur militair oogpunt ter versterking van de stad.⁶⁹ De verplichte inkwartiering werd als een dusdanig grote last ervaren dat de magistraat eind zestiende eeuw expliciet vroeg slechts van zodanig garnizoen voorzien te zijn ‘als dezelve tot bewaernisse der stadt zullen noodich achten ende deselvige vanden overvloed te ontledigen.’⁷⁰

Breda's militaire rol was tegelijk ook een last voor de stedelijke economie ondanks de diverse bouwactiviteiten aan de vesting. Er waren bijvoorbeeld klachten dat soldaten economische activiteiten ondernamen, soms recht tegenover het stadhuis!⁷¹ Dit was hun ten strengste verboden om de burgerij geen concurrentie aan te doen, maar omdat soldaten niet onder het civiele recht vielen kon er moeilijk tegen worden opgetreden. Het onderscheid civiel-militair maakte de onderlinge sfeer er niet beter op; deze onderlinge rivaliteit leidde herhaaldelijk tot conflicten. Reeds gouverneur De Héraugières moest in 1594 worden gewaarschuwd zijn manschappen in toom te houden en geen burgers moedwillig in hun huizen vast te houden.⁷² In 1642 ontstonden er problemen over en weer vanwege de aanhouding door de krijgsraad van de portier van de Ginnekenpoort.⁷³ De spanningen in de stad liepen in de loop van het jaar 1665 zelfs zo hoog op, dat ten tijde van de jaarlijkse viering van de reductie op de avond van 10 oktober een heuse knokpartij uitbrak tussen de burgerwacht en leden van de militie op het voorplein van het stadhuis.⁷⁴ De volgende dag zou een van de militairen, kapitein Brasset, zelfs hebben gezegd dat indien hij commandeur was geweest de stad in brand te zullen steken en met het garnizoen het kasteel te bezetten.⁷⁵

De aanwezigheid van het garnizoen in steden moet, zeker aan de frontieren, dan ook vooral worden opgevat als een *force majeure* met maar weinig zegeningen.⁷⁶ Economische voordelen, bijvoorbeeld in de opbrengsten van de stedelijke accijns wegens verteringen van het garnizoen, zijn lastig meetbaar wegens de wisselende omvang van het garnizoen (zie tabel 1.3).⁷⁷ In 1681 werd een grootscheepse oefening van het Staatse leger gehouden even ten zuiden van Breda bij Oosterhout, een van de weinige keren dat in vreedstijd op vrijwel volle oorlogsterkte werd samengekomen.⁷⁸ In de resoluties van de magistraat komt deze troepenbeweging nauwelijks voor, behalve wanneer er wordt gewezen op de mogelijke uitbraak van een besmettelijke ziekte. Zo ook in 1705. Wegens massale sterfte van de paarden onder het garnizoen, werden de dode rompen buiten de stad op de velden gedumpt. Gevreesd werd dat de lucht zwaar vergiftigd zou raken, dat een grote sterfte onder de mensen zou kunnen veroorzaken. Daarom werd alsnog gelast de rompen te begraven.⁷⁹

Toenemende concentratie op de Zuidelijke Nederlanden in verband met de oorlogvoering tegen Frankrijk bood Breda eind zeventiende eeuw eindelijk kansen eco-

⁶⁹ Dit geldt tevens voor Bergen op Zoom, zie: De Mooij, *op.cit.*, 52.

⁷⁰ Felix Archief, Inventaris Jan Gillis, litt. 26: niet gedateerd; kopie van een rekest van de magistraat aan de Raad van State, circa 1593.

⁷¹ SAB, OSA, inv.nr. 28: notulen tienraad 1656-1743, f. 2v d.d. 26-05-1656.

⁷² NA, NDR inv.nr. 7984, f. 7r-v d.d. 17-11-1594.

⁷³ Idem, f. 52 e.v.

⁷⁴ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 110 e.v.

⁷⁵ Ibidem, f. 139r-v d.d. 29-10-1665.

⁷⁶ Vergelijk: Vermeesch, *Oorlog, steden en staatsvorming* die een erg positief beeld schetst van het effect van oorlog op de stedelijke samenleving.

⁷⁷ Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 72.

⁷⁸ Nimwegen, ‘Het Staatse leger’, 516.

⁷⁹ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 221r d.d. 06-02-1705. De ‘rompen’ dienden in aparte putten te worden gestopt en overdekt met aarde.

nomisch te profiteren van de aanwezigheid van het leger. De stad werd steeds meer een belangrijk rendez-vous voor hoge legerofficieren en staatslieden om de oorlogsstrategie te bepalen, zoals medio jaren veertig onder Frederik Hendrik enige tijd het geval was geweest. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werd dit een steeds permanentere toestand: veel brieven van stadhouder Willem III zijn uit Breda of van onderweg geschreven of werd hem de post uit Breda nagestuurd. Een van de weinige keren dat raadpensionaris Heinsius, die ruim dertig jaar lang aan het hoofd stond van de (buitenlandse) politiek van de Republiek maar die het buitenland nooit met eigen ogen aanschouwde, zich buiten het regeringscentrum begaf was in 1693 naar Breda.⁸⁰ Aldus werd Breda steeds meer ‘het Haagje van het zuiden’.⁸¹ De bijzondere militaire rol die de stad vervulde levert al met al geen eenduidig beeld op en vraagt eigenlijk om een eigen studie.

Staats of Brabants?

In de loop van de tijd zijn er wisselende redenen geweest om Staats-Brabant niet tot stemhebbend gewest te bevorderen. Tot 1629 was Staats-Brabant hoe dan ook niet in staat een staatsrechtelijk volwaardige Statenvergadering te vormen aangezien Den Bosch, de hoofdstad, tot dan toe in Spaanse handen was. Eerdere pogingen eind zestiende en begin zeventiende eeuw tot toelating als gewest waren gestuit op de prominente positie van Maurits in het staatsbestel, in combinatie met de uitgestrekte bezittingen van de Oranjes in de Noordwesthoek van Brabant. Doordat het hele gebied gedurende een aantal decennia bovendien niet onder één en hetzelfde bestuur stond, ontbrak ook de onderlinge eenheid: men sprak niet met één stem.⁸² En al die tijd ontwikkelde de Republiek zich als statenbond en werd steeds sterker. Met de Vrede van Munster in 1648 had men gehoopt ‘de vruchten vanden vreedem, volgens de gemeijne unien en haere privilegien en gerechticheden, beneven d’andere provincien [te] sullen mogen genieten’. Staats-Brabant werd hierin zwaar teleurgesteld: de regio krijgt geen verdere constitutionele inbedding in de vorm van een eigen gewestelijke Statenvergadering. Gedurende de sollicitatie in 1648 voor opname als gewest had de secretaris van Steenbergen notabene zelf ‘van een man van staet gehoirt, dat men de Brabantse steden maer voor frontieren ende fortressen soude houden’.⁸³

Voorlopig werd omtrent de territoriale afbakening van Brabant een status quo afgekondigd: een bilateraal overlegorgaan, de *Chambre Mi-Partie*, werd belast met de gedetailleerde uitwerking van de vele grensgeschillen. Oorspronkelijk zou vestiging van dit college deels voor Breda overwogen zijn.⁸⁴ Het werk van deze arbitrage- c.q. grensgeschillencommissie kwam echter nooit goed van de grond.⁸⁵ Wel

⁸⁰ Stapleton, ‘Grand Pensionary at War’, 210-214.

⁸¹ Van der Meij, ‘Het Haagje van het zuiden’. Deze term is breder ontleend aan diverse artikelen door Gerard Otten over het stedelijk (villa)landschap te Breda in de negentiende eeuw en later.

⁸² Christ, *Die Brabantse Saecke*.

⁸³ SAB, OSA inv.nr 225: ingekomen stukken en minuten van uitgaande brieven (voortaan aangehaald als brieven stadsbestuur) 1644-51, brief G. Havermans d.d. 22-03-1648.

⁸⁴ Haas, *De verdeling*, 77.

⁸⁵ Zij zetelde afwisselend in Mechelen en Dordrecht. Zie verder: F.J.A. van Hoogstraten, *De Chambre Mi-partie van het Munstersche Vredetractaat* (Utrecht 1860); R. Fruin, ‘Uit het dagboek van een oud-Hollander’, in: *De Gids* (1869) 369-416: dit handelt over de reis naar en het verblijf in Mechelen rond 1650 van een van de raadsheeren, mr. George Rataller Doublet. Het restant van het archief, voor zover bewaard in Nederland, ligt in Erfgoedcentrum DiEP en is gevoegd bij dat van de Gemeene Maashandelaren; voor het Zuid-Nederlandse deel moet men in Brussel zijn, in het archief van de Jointe Terrees.

kwam het in 1661 en 1664 tot definitieve verdragen met Spanje omtrent de eigendommen in respectievelijk Brabant en Vlaanderen.

De stad Breda was weliswaar sinds 1579 gewoon onderdeel van de Unie, maar daarbinnen kreeg het na 1648 een weinig benijdenswaardige functie: dat van bolwerk van staat, een voortzetting dus van de bestaande rol als vestingstad. De stad moest in wezen de eerste klap opvangen bij een eventuele aanval vanuit het zuiden. De Munsterse inval in 1666 bracht dit scenario in de praktijk met vijandelijke troepen binnen de grenzen van de Baronie, al werd de stad nooit direct bedreigd. Niet iedereen was er desondanks even gerust op. 'Ick vreesse datte al frans sullen moeten leeren' schreef de lokale stadhouder Bernagie in 1667 na te hebben geconstateerd dat Staats-Brabant weer snel aan zijn lot werd overgelaten en van troepen ontdaan.⁸⁶ Na het Rampjaar (1672) lijkt men zich in Breda geen zorgen meer te hebben gemaakt over een hernieuwde aanval vanuit het zuiden.⁸⁷ De situatie op de grond liet zich desondanks soms lastig vertalen. Reeds op Franse kaarten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw is sprake van 'Le Brabant Hollandois'.⁸⁸ En het kon nog erger. Toen in 1758 Hannoveriaanse troepen (inmiddels) Oostenrijks-Brabant (voorheen de Zuidelijke Nederlanden) binnentrokken, raakten de ingezetenen van de Baronie (speciaal de regenten van Alphen, Baarle en Chaam) 'naast aen het Brabands territorij aanpalende' in paniek, bang als zij waren dat de troepen per ongeluk op vreemd grondgebied zouden raken. Uit voorzorg werden daarom 'op de uytterste limites van den staat, op de avenues van Brabant geleegen, eenige paalen doen stellen met de inscriptie *Hollands Territoir*'.⁸⁹ De domeinraad keurde dit plan goed: 'daerdoor in naem van den souverain de troupes van de een en ander partie, van het territorij van den staet te konnen adverteeren.' Een klein leugentje om eigen bestwil was soms best geoorloofd.

Hoe groot was eigenlijk de prijs die men als Generaliteitsland, waartoe Staats-Brabant vanaf 1648 definitief behoorde, betaalde voor de achtergestelde positie op staatkundig niveau? Recent is geopperd dat Staats-Brabant ten prooi viel aan een vorm van genocide ten tijde van de Opstand.⁹⁰ Weinig gebieden werden inderdaad meer getroffen door het oorlogsgeweld, dat hier gedurende decennia endemisch was. Maar is daarbij ook sprake van opzet geweest anders dan gebruikelijke militaire tactiek en wettig militair geweld? Werd de lokale bevolking op basis van volkenrechtelijke kenmerken als bijvoorbeeld ras gediscrimineerd en uitgemoord? In hoeverre constitueerden Brabanders ook een apart volk? Of bewoonden zij ongelukkigergewijs de meest bevochten frontlinie van de Nederlanden? Volkenrechtelijk gezien lijkt deze these daarmee alvast volstrekt onhoudbaar, ook al was er sprake van een absolute oorlog met verschroeide-aardcampagnes en verdient de oorlogsellende waaraan met name het platteland werd blootgesteld meer aandacht van historici.

De staatkundige situatie voor Staats-Brabant is daarnaast in iets gunstiger zin ook wel vergeleken met die van een bezettingsmacht.⁹¹ Het gebied werd tenslotte gewapenderhand veroverd en onder het gezag gesteld van de Staten-Generaal met de

⁸⁶ NA, NDR inv.nr. 8017, f. 137r d.d. 12-06-1667.

⁸⁷ Felix Archief, Insolvente Boedelskamer inv.nr. 2077: brief R. Roelants d.d. 18-07-1673.

⁸⁸ Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796', 31.

⁸⁹ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 401r-v: brief R.M. Damisse d.d. 20-07-1758. Het exacte grensverloop met Oostenrijks Brabant was al eerder in 1730 ter sprake gekomen en zou ook later in de achttiende eeuw opspelen, zie: NA, NDR inv.nrs. 8205-8207.

⁹⁰ Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, speciaal hoofdstuk vier.

⁹¹ Lammers, *Vreemde overheersing*.

Raad van State als bezettingsautoriteit. Die bezettingsmacht gold dan toch echter eerder de periode tot 1648, en niet daarna.⁹² Naarmate de zeventiende eeuw vorderde werd dit gezag in toenemende mate een formaliteit; implementatie van de rechtsmacht was tenslotte vers twee.⁹³ Vanuit Den Haag werd vooral geregeerd met de fluwelen handschoen in de vorm van bezendingscommissies, in plaats van met een ijzeren vuist. Daarnaast werd hoofdzakelijk alleen de Meierij direct aangestuurd. Grote delen van Brabant kenden nog dezelfde plaatselijke structuren als van voor de Opstand, met een lokale heer als belangrijkste intermediair.⁹⁴ De heerlijkheden bleken zeer resistent voor eventuele centrale machtsaanspraken vanuit Den Haag. Het hele wezen van de Republiek was gestoeld op (herstel van) privileges; geen lokale heer zou aantasting van oude voorrechten dulden. De regio werd daarbij nog een handje geholpen door de geografische gesteldheid die de mogelijkheid voor lokale zelfstandigheid alleen maar bevorderde. De afstand van centrum tot periferie was groter, de wegen slecht tot onbegaanbaar en het vervoer over water ronduit gevaarlijk: Brabant lag, kortom, ver weg voor de heren uit Den Haag.

Meer in het algemeen werd onthouding van de gewestelijke status desondanks als onrechtvaardig beschouwd. De diverse Brabantse steden voerden sinds de late Middeleeuwen een actief gemeenschappelijk politiek beleid.⁹⁵ De eigen zienswijze valt goed af te leiden uit het betoog van 1651 om opname als gewest. De Staten van Brabant waren de eerste en voornaamste auteurs geweest van de Pacificatie van Gent (1576); een aantal Brabantse steden, Breda voorop, had vervolgens (weliswaar elk apart) de Unie van Utrecht (1579) getekend. Hoofddoel van deze verdragen was een verbond geweest met als doel de Spanjaarden te verdrijven en eenieder in zijn oude rechten en privileges te herstellen. De capitulatie van steden die in de loop van de Opstand door de vijand waren aangevallen werd daarom als reductie aangemerkt. De restauratie van de oude regeringswijze stond daarbij voorop, dit ter onderscheiding van rechtstreeks op de vijand veroverde steden als Doornik en Atrecht.⁹⁶ Hoewel voor de diverse Brabantse steden hetzelfde gold – zij waren heroverd in plaats van veroverd – werden zij door de Staten-Generaal slechts als ‘geassocieerde’ van de Unie bestempeld. Het onthouden van hun aandeel in het bestuur van het land kwam er vervolgens op neer dat zij in feite als ‘geconquesteerde’ of ‘overheerde’ (overheerste) werden behandeld. Een goed voorbeeld hiervan vormde de vestiging van de Raad en Leenhof van Brabant in Den Haag (sinds 1591) – dus buiten Brabant. Dit druiste niet alleen in tegen bepalingen van de “Blijde Incompste”, maar leidde bovendien tot ‘excessive moijten kosten ende ongelegentheden van de goede ingesetenen’.⁹⁷ Diezelfde raad werd bovendien deels bemand met ‘uitheemse’ (dat wil zeggen niet-Brabantse) raadsheren. Andere tekenen van overheersing golden een nieuw naturalisatieproces, waardoor zonder problemen vreemdelingen in plaatselijke besturen konden worden aangesteld, en de invoering van nieuwe belastingen zonder instemming van een eigen Statencollege. Vanuit Brabantse optiek geredeneerd was er beslist sprake van achterstelling. Brabant, dat vanouds met de Nederlanden verbonden was geweest, werd benadeeld. Hun werd van alles opgelegd zonder enige vorm van inspraak. De ‘societeijt’ die

⁹² Deze these is nader uitgewerkt door Adriaenssen, *Staatsvormend geweld*, 199-218.

⁹³ Vergelijk: Groenveld, ‘De institutionele en politieke context’, 82-88.

⁹⁴ Van der Meij, ‘Divided loyalties’. Vergelijk: Sanders, *Noord-Brabant tijdens de Republiek*, 52: ‘Bestuur en rechtspraak werden steeds sterker beïnvloed door de Staten-Generaal en de Raad van State, ten koste van de macht van de heer.’

⁹⁵ Avonds, ‘Zelfbewustzijn en ideologie bij de Brabantse steden’. Over dit thema is verder gepubliceerd door de historicus J. van Gerven.

⁹⁶ NA, Collectie 1902, inv.nr. 37: ongefolieerd (f. 2v).

⁹⁷ Ibidem, (f. 6r).

de Brabantse steden tegenwoordig ervoeren met de andere bondgenoten ‘mach voorwaer wel miserabel en beschreijselijck genaemt worden’.⁹⁸

Pas met het einde van de Republiek in 1795 werd aan de fundamentele ongelijkheid tussen de gewesten en de Generaliteitslanden een eind gemaakt. De negatieve sentimenten over de voorbije periode en met name over de dominantie binnen het lokale bestuursapparaat van ‘uitheemse’ (Hollandse) ambtenaren werden toen met kracht geventileerd, onder andere in de Nationale Vergadering van 1796.⁹⁹ Veel tijd voor geweeeklaag was er echter niet: onder supervisie van de Fransen werden de oude instituties goeddeels vervangen. In de periode 1795-1813 werden de grondslagen voor het huidige Koninkrijk der Nederlanden gelegd. Als nieuw gevormde provincie maakte Noord-Brabant hiervan op institutioneel gebied volwaardig deel uit. Dat deze totstandkoming juist door een van die vele Hollandse passanten (Pieter Vreede) werd bewerkstelligd, is dan ook niet zonder ironie.¹⁰⁰ Toch zou het nog bijna een eeuw duren voordat de gevoelens van achterstelling geheel verdwenen waren, mede door een opleving van de economie ten gevolge van de industrialisering. Juist op dat moment - vanaf eind negentiende eeuw - werd het idee van het arme en achtergestelde Staats-Brabant vanuit historisch oogpunt nieuw leven ingeblazen. Historici, vaak eveneens pastoors, zochten miskennen van de eigen identiteit te bewijzen met behulp van het verleden. Inmiddels geldt dit standpunt van knechting en onthechting als volstrekt achterhaald, hoofdzakelijk ingegeven als het was door een zich bevrijd voelende katholieke bevolkingsgroep.¹⁰¹ Inpassing van de Brabantse cultuur en identiteit, al dan niet vermeend¹⁰², in de geschiedenis van de Republiek blijft desalniettemin een lastige opgave.¹⁰³

Stad in de Republiek

Populatie en migratie

Diverse van de veroveringen waren in militair opzicht misschien niet altijd even significant met slechts weinig wapengekletter, zelden bleven de inwoners van de stad of hun bezittingen ongeschonden. De Bredase samenleving moest zichzelf daarom telkens zien te hervinden en deels met andere mensen weer oprichten. Dichter Pieter Nuyts verwoordde dit aan het eind van de zeventiende eeuw als volgt:

doch schoon de dolle Mars het zesmaal deer'lyk plaagde
met Honger, Woede, Moord, Verrassingen, Geweld,
En dat het ongeval 's Stads welvaard vaak belaagde,
Zy wierd met meêr sierraad en luister staâg hersteld.¹⁰⁴

Met name de Spaanse veroveringen van 1581 en 1625 gingen gepaard met het nodige geweld. Het beleg van 1624-25 leidde tot een massale uittocht, nadat ziekte en

⁹⁸ NA, Collectie 1902, inv.nr. 37 (f. 6v).

⁹⁹ Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest*, 13.

¹⁰⁰ Steijns, ‘Pieter Vreede’.

¹⁰¹ Zie Kappelhof, *De belastingheffing*, hoofdstuk 1; Rooijackers, *Rituele repertoires*, hoofdstuk 2.

¹⁰² Bijsterveld, *Het maakbare verleden*, speciaal 7 n.7.

¹⁰³ De Bruin, ‘Den Haag versus Staats-Brabant’; Huiskamp en Van de Sande, ‘Het aflossen van een dood paard’.

¹⁰⁴ Nuyts, *De Bredasche Klio*, 49-50.

hongersnood al eerder vele slachtoffers hadden geëist: de stad werd in meerdere opzichten gedecimeerd. Onder de inwoners zouden ruim vierduizend slachtoffers te betreuren zijn geweest.¹⁰⁵ Daarnaast werd de stad gedomineerd door zijn militaire infrastructuur. Breda als vestingstad betekende constante legering van een garnizoen, in steeds wisselende aantallen. Dit leidde tot voortdurende spanningen met de burgerij.

De voorgaande politiek-militaire geschiedenis van Breda in een notendop kan maar tot één conclusie leiden: in zijn algemeenheid werd het (voort)bestaan van de stad sinds halverwege de zestiende eeuw vanwege oorlog of dreiging daarvan gekenmerkt door grote onzekerheid en instabiliteit. Het kan niet anders dan dat deze conjunctuur op elk maatschappelijk en sociaal terrein duidelijke sporen naliet. Het past daarom hier vooraf vraagtekens te plaatsen bij de aantrekkelijkheid van de stad als woonplaats voor de eigen bevolking en vestigingsplaats voor migranten. Eerder nog geldt het tegendeel; er waren meer dan voldoende redenen om de stad binnen een mensenleven te verlaten en velen hebben dat dan ook gedaan.

Het inwonertal van Breda vormt voor historici een onzeker aspect van de stedelijke geschiedenis vanwege ‘het zeer speciale karakter van de stad Breda’.¹⁰⁶ Allen gaan akkoord met een doorsnee aantal inwoners in de zeventiende eeuw van ongeveer zeventuizend. Maar de variatie naar boven (10.000) en naar beneden (4.000) toe is vrij groot. Dit heeft diverse oorzaken: gebrekkig bronnenmateriaal, de verhouding stad versus platteland (bijvoorbeeld toevlucht zoeken in de stad bij oorlogsdreiging), plus een permanente stoorzender in de vorm van de wisselende omvang van het garnizoen. In de meest extreme gevallen woonden er meer soldaten dan burgers in de stad. Daar waar mogelijk werden de huizen ter inkwartiering in beslag genomen; tot een kwart van de woningvoorraad werd door hen opgeëist.¹⁰⁷

Tabel 1.1 Bevolking van de stad Breda (binnen de muren)

Jaar	Aantal inwoners	Waarvan burgers	Waarvan militairen
1526	7.000	7.000	Geen
1558	6.165	6.165	Geen
1583	2.788	[1.788]	[1.000]
1624	13.111	6.309	6.802
1629	9.500	2.500	7.000
1631	5.702	2.702	3.000
1640	6.992	3.992	3.000
1665	6.020	4.020	2.000
1699	8.508	7.008	1.500
1738	9.319	7.720	1.600

De historicus Kappelhof heeft een poging gedaan meer duidelijkheid te scheppen omtrent het exacte bevolkingsaantal (zie tabel 1.1).¹⁰⁸ Interessant is allereerst om te

¹⁰⁵ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 30.

¹⁰⁶ Verbeemen, ‘Een onderzoek naar het bevolkingscijfer’, aldaar 205.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 207.

¹⁰⁸ Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerijen, 1397-1750.’, bijlage 1 (p. 59-61). De gegevens voor 1699 zijn opnieuw berekend en wijken daarom af van de cijfers in genoemde bijlage (vriendelijke mededeling van Ton Kappelhof). Deze bijlage is in essentie overgenomen door Hupperetz, *Het geheugen van een straat*, 102 met slechts voor 1583 een afwijkende (hogere) opgave.

constateren dat vanaf het begin van de Opstand tot het einde van het Bestand in 1621 het inwonertal nauwelijks lijkt te zijn gedaald, in tegenstelling tot bijvoorbeeld Den Bosch, waar een ware depopulatie plaatsvond.¹⁰⁹ Breda's economische oriëntatie op het Noorden bleek in dat opzicht van doorslaggevend belang.¹¹⁰ Een bijkomend voordeel was dat Breda überhaupt een van de weinige steden in de regio was.

De hardhandige verovering in 1581 (de furie van Haultepenne) zorgde voor een halvering van het totale inwonertal en een drastische reductie van het aantal burgers. Het beleg van 1624-25 trof de inwoners evenzeer zwaar: minstens de helft van de burgers stierf door een uitbraak van de pest of anderszins door ziekte of uitputting. Van de circa negenhonderd overgebleven families zou daarenboven een flink deel de stad ontvluchten naar omringende plaatsen als Oosterhout, Geertruidenberg en Dordrecht; in 1637 zouden hiervan slechts zo'n honderdvijftig gezinnen terugkeren.¹¹¹ Op verzoek van de Staten van Brabant (te Brussel) onderzocht een onderzoekscommissie in 1628 de algehele staat van de stad. Breda werd toen nog maar bewoond door circa driehonderd gezinnen, ofwel ruim duizend inwoners. Twee derde deel van hen betrof nieuwkomers meegekomen in het kielzog van de verovering van drie jaar eerder. De meesten waren herbergiers en dergelijke van wie de stad geen blijvende economische impuls hoefde te verwachten. Zodra het leger zijn hielen zou lichten, trokken zij mee verder. Zeer veel huizen in de stad stonden leeg: in geval er soldaten in waren gehuisvest, hadden dezen er deuren, vensters en zolders uit- of afgebroken om het hout te verkopen. De twee gecommitteerden hadden vele huizen gezien die half geruïneerd waren of op het punt van instorten stonden.¹¹² De belangrijkste reden voor het bezoek was waarschijnlijk geweest om te komen tot een rechtvaardiger aandeel voor Breda met betrekking tot zijn contributie aan de Staten van Brabant en niet te doen alsof de stad nog 6400 inwoners telde, zoals voor het beleg.¹¹³ Breda ging door een diep dal tussen 1625 en 1637.

Na 1637 lijkt de stad gedurende minstens een eeuw gestaag een fase van wederopbouw te hebben doorgemaakt: van een kleine vierduizend burgers groeide het inwonertal tot bijna achtduizend in 1738: ongeveer een verbuddeling in een eeuw tijd. De groeispurt na 1637 was ronduit spectaculair: tot 1645 werden er jaarlijks gemiddeld zo'n 400 kinderen per jaar gedoopt.¹¹⁴ In relatie tot de geschatte (minimale) bevolkingsomvang van ca. 6000 mensen, leidt dit tot een onmogelijk hoge nataliteitscoëfficiënt zelfs indien rekening wordt gehouden met een jonge immigrantenbevolking. De bevolking rond 1640 heeft dan ook vermoedelijk hoger gelegen, maar dat laat de groei in de verdere zeventiende eeuw onverlet. In deze periode van een eeuw werd de omvang van het garnizoen daarentegen gehalveerd, waardoor het netto resultaat qua inwonertal al met al weinig verschilt. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw beleefde de stad wederom een groeispurt; het is echter goed mogelijk dat dit beeld enigszins wordt vertekend door de toene-

¹⁰⁹ Zie voor 's-Hertogenbosch: Van Gurp, 'Bosschenaars in de verstrooiing' en ibidem, 'De ontvolking van 's-Hertogenbosch'. Voor Bergen op Zoom zijn helaas geen enkele betrouwbare cijfers voorhanden, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 98-100.

¹¹⁰ Dit geldt eveneens voor Bergen op Zoom, zie: De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 43-44; 53. Vergelijk: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 79.

¹¹¹ SAB, OSA inv.nr. 224: brieven stadsbestuur 1640-3; ongefolieerd, rekest van de koopbrouwers (ongedateerd maar van 1641/2).

¹¹² SAB, OSA inv.nr. 222: brieven stadsbestuur 1625-9, litt. 84 d.d. 15-03-1628.

¹¹³ Ibidem, litt. 96 d.d. 14-06-1628; brief A. van den Broeck, die spreekt van 1600 'huysgesinnen'. Dit bevestigt het getal van 6309 burgers in 1624; zie Van der Hoeven, *Geschiedenis der vesting Breda*, 116.

¹¹⁴ Verbeemen, 'Een onderzoek naar het bevolkingscijfer', 207-208.

mende dreiging van Franse invallen. Hierdoor vond, evenals bij het beleg van 1624-25, een hoge mate van (in ieder geval tijdelijke) toeloop naar de stad vanuit het omringende platteland plaats.

Breda was dus een middelgrote stad wier vaste inwonertal door tussentijdse calamiteiten weliswaar hevig schommelde maar zich telkens herstelde. In hoeverre de sterke invloed van de conjunctuur de stedelijke ontwikkeling uiteindelijk belemmerde, blijft vooralsnog onduidelijk. Was Breda bijvoorbeeld groter geworden zonder oorlog? Nog afgezien van alle oorlogsproblematiek, was de algemene demografische ontwikkeling van stedelijke bevolkingen in de vroegmoderne tijd altijd al problematisch. Steden waren van nature dodenakkers waar het leven korter, ongezonder en gewelddadiger was dan elders.

Voor autonome groei was men daarom in belangrijke mate aangewezen op immigratie. In welke mate Breda door aanwas van buiten groeide, valt het best af te lezen aan de hand van de poorterboeken. Hierin werden de nieuwe burgers bijgeschreven die in Breda kwamen wonen om hun beroep uit te oefenen. Door de politieke conjunctuur kon Breda in dat opzicht niet bepaald bogen op gunstige vooruitzichten voor vestiging, maar de verschillende regimes trokken desondanks elk hun eigen soort. De situatie was soms zo dringend wegens een gebrek aan ambachtslieden dat de geldende voorwaarden voor toelating werden versoepeld, geheel werden weggelaten of juist financieel extra aantrekkelijk werden gemaakt. Dit gold bijvoorbeeld op een breed front vanaf 1585 en na het beleg van 1625, toen alle ambachten voor een periode van zes maanden werden opengesteld.¹¹⁵ Beide keren werd door het Spaanse bewind op deze wijze de immigratie aangemoedigd om het verval in de stad te doen keren. De nieuwe magistraat besloot zelfs begin juli 1625 het poorterecht bijna te verdubbelen, waarschijnlijk in anticipatie op een toeloop van nieuwe burgers.¹¹⁶

Tabel 1.2 Gemiddeld aantal nieuwe poorters per jaar

Decennium	gem.	Decennium	gem.	Decennium	gem.
1550-59	16,7	1600-09	15,8	1650-59	17,5
1560-69	18	1610-19	25,1	1660-69	14,1
1570-79	29,3	1620-29	24,8	1670-79	27,5
1580-89	18,7	1630-39	30,4	1680-89	28,2
1590-99	13,1	1640-49	14,1	1690-99	14,4

bron: Stadsarchief Breda, Registers van ingeschreven poorters

Wegens de ‘geheele decadentie’ van Breda ten gevolge van de positie als frontierstad en de zware belasting met garnizoenen bevorderde Filips II in 1581 Breda tot een vrije stad, dat wil zeggen een hoofdstad binnen het hertogdom van Brabant.¹¹⁷

¹¹⁵ SAB, OSA inv.nr. 8: AM 1582-89, f. 131v-132 d.d. 30-01-1585; ibidem, inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 6 d.d. 03-07-1625.

¹¹⁶ SAB, OSA inv.nr. 13: AM 1625-34, f. 10.

¹¹⁷ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 1r-4v d.d. 20-03-1581. Het hertogdom was van oorsprong ingedeeld in vier kwartieren met elk zijn eigen, gelijknamige hoofdstad: Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch. Breda viel onder het kwartier Antwerpen en behoorde in dat opzicht tot de tweede subcategorie van steden. De rangorde tussen de diverse steden was desondanks danig aan het verschuiven in de vijftiende en zestiende eeuw, zie: Van Uytven e.a., *Geschiedenis van Brabant*, 241-242.

Voortaan mochten ambachtslieden zich elders vrij vestigen en werden de inwoners tevens vrijgesteld van de Brabantse tol.¹¹⁸ Tijdens het Bestand werden nieuwkomers door het stadsbestuur gelokt met vrijdom van poorterschap.¹¹⁹ Behalve als algemeen instrument, diende dit soms tevens specifieke doeleinden. In 1686 stemde de domeinraad in met het idee van de magistraat om Franse hugenoten die van ‘hare handwercken connen bestaen’ speciale privileges te verlenen.¹²⁰ Naast religie speelden ook geografische factoren nog een rol bij de migratie. Er trokken bijvoorbeeld veel meer Antwerpenaren, dat tenslotte dichterbij lag, naar Breda dan Brusselaars. Meer in het algemeen bleven migranten uit het noorden hierbij ver achter: Breda was en bleef daarmee toch overwegend een Zuid-Nederlandse stad. Een enkele keer nog werd het poorterschap om bijzondere redenen aan iemand geschonken, zoals in 1648 aan Anna van Nassau, een bastaarddochter van prins Maurits.¹²¹ Dreigement met ontpoortering, zoals bij beenhakker Reijnier van Buel in 1691, viel dan ook niet licht te nemen.¹²² De stad stond aldus een belangrijk instrument ter beschikking om zich mee te profileren.

Voor een nader inzicht in de aantrekkingskracht van Breda bieden de poorterboeken weliswaar belangrijke aanvullende informatie, maar wederom is geen eenduidige ontwikkeling waarneembaar. In plaats daarvan schommelen de cijfers nogal, een zich herhalend patroon voor Breda ook op andere vlakken in de zestiende en zeventiende eeuw. Zelfs na de Vrede van Munster in 1648, het officiële einde van de binnenlandse oorlog, blijft sprake van een weinig stabiele situatie. Van een echte trend op de lange termijn was geen sprake; in grote lijnen zijn er slechts parallellen met de politieke conjunctuur te constateren. Opvallend is wel het geringe aantal nieuwkomers in de stad in de decennia direct volgend op de verovering in 1590; in geen enkele periode was het zo slecht gesteld met de animo tot vestiging in de stad, tekenend voor de onzekerheid die de oorlog voor Breda na eerdere overgaves zo duidelijk met zich meebracht. Het jaarlijkse cijfer zakte overigens maar zelden onder de tien personen.¹²³ Jaren met grote uitschieters in poortersaantallen vormen daarentegen 1574 (75 nieuwkomers) en 1575 (52), 1627 (64) en 1628 (45), 1637 (62) en 1638 (136), 1671 (47), 1679 (40) en 1682 (42).

Grote instroom vond met name plaats nadat een omwenteling eerst stabiel was gebleken; slechts in het gevolg van Frederik Hendrik in 1637 werd de stad vrijwel direct overspoeld door een golf economische migranten. Over hun uiteindelijke economische bijdrage valt voorlopig, zonder nader onderzoek, niet te oordelen. Het gaat hier bovendien slechts om diegenen die het burgerrecht kochten; daarnaast was er ongetwijfeld nog een grote groep bruidegommen, die door hun huwelijk het burgerrecht vanzelf verwierven. Tegenover aantallen immigranten staan bovendien de vele emigranten, al zwijgen de Bredase bronnen hier goeddeels over. De confiscatie van de stad onder leiding van Alva in 1567, leidde er bijvoorbeeld toe dat ‘vele derselver [borgeren] ende vande principaelste’ genoodzaakt waren de stad te verlaten.¹²⁴ Dit blijkt tevens uit de herkomst van migranten in Rotterdam. In de periode 1573-1625, die gelijk valt te stellen met de tijd waarin de vlucht uit Breda het

¹¹⁸ Hiermee kwam Breda op gelijke voet te staan met Tienen, Diest, Leuven en Nijvel.

¹¹⁹ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 11 d.d. 21-10-1614 (gedrukt plakkaat).

¹²⁰ SAB, OSA inv.nr. 236: brieven stadsbestuur 1684-9, akkoord domeinraad d.d. 30-01-1686. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7997, f. 163r. Vergelijk: Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 120.

¹²¹ SAB, OSA inv.nr. 14: AM 1634-62, f. 218 d.d. 13-03-1648.

¹²² NA, NDR inv.nr. 7997, f. 196 e.v.

¹²³ Dit was slechts het geval in de jaren 1582 (7) en 1583 (7), 1586 (6), 1624 (7), 1633 (7), 1635 (8) en 1636 (8), 1642 (8), 1662 (8), 1665 (9) en 1699 (8).

¹²⁴ NA, NDR inv.nr. 8004, f. 323v.

grootst zal zijn geweest, blijkt Breda (en in mindere mate de Baronie) de lijst uitwijkelingen voor wat betreft Brabant en Limburg in absolute aantallen inderdaad aan te voeren.¹²⁵ Slechts in de stad Antwerpen moest zij ruimschoots haar meerdere erkennen: 1.023 om 246. Dat Breda echter voor ligt op Den Bosch (234) is significant, omdat juist deze stad een dramatische ontvolking ten gevolge van de oorlog beleefde.¹²⁶ De omvang van de stad Dordrecht groeide in de vijftig jaar na 1585 eveneens sterk mee (en fluctueerde navenant) met het krijgsverloop en Zuid-Nederlanders kozen toen massaal deze stad als woonplaats.¹²⁷ Bij migratie speelde afstand, of beter gezegd nabijheid, eveneens een grote rol. Breda vormde in dat opzicht onderdeel van een as van zuid naar noord: Brussel-Antwerpen-Breda-Dordrecht-Rotterdam en verder. De stad was zodoende vertrekpunt, bestemming en doorgangshuis tegelijk geworden.

Interessant is het verder om te zien hoe de verhoudingen zich ontwikkelden bij de migranten voor wat betreft godsdienst. In het laatste kwart van de zestiende eeuw waren in Rotterdam de (onder-)trouwparters afkomstig uit de meierij van 's-Hertogenbosch en de baronie van Breda, vrijwel exclusief (95%) gereformeerd.¹²⁸ Er kan dus een duidelijke vlucht van calvinisten worden waargenomen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was de verhouding calvinistisch-katholiek onder nieuwkomers uit de Baronie nog altijd 3:1. In de eerste helft van de achttiende eeuw was er al vrijwel een evenwicht en in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de omslag naar bijna driekwart katholiek en nog maar een kwart gereformeerd.¹²⁹ Grofweg kan men stellen dat vanaf eind zestiende eeuw met name de calvinistische stedelingen uit Brabant (en Limburg) de wijk namen en dat in de loop van de achttiende eeuw vooral katholieke bewoners van het platteland weg-trokken naar steden elders in het land.

Daarnaast zijn enkele natuurlijke factoren van grote invloed geweest op de omvang van de stedelijke bevolking. Vanuit Bredase optiek werd men, na een florerend tijdperk in de late Middeleeuwen, op de overgang van de nieuwe tijd achtereenvolgens getroffen door 'drij sware plagen: pestilentie, brandt, ende oorloghe.'¹³⁰ De functie van heerlijke residentie was tevens de oorzaak van de eerste grote ramp toen in 1490 tijdens een toernooi zware brand uitbrak. In 1534 volgde een brand die meer dan 1300 huizen, inclusief het raadhuis en enige kerken, in de as legde. De brand kon ongecontroleerd zijn gang gaan, omdat er wegens een uitbraak van de pest niet genoeg mensen meer voor handen waren ter bestrijding ('om te stutten en blussen').¹³¹ Na de brand van 1534, was de stad bijna onbewoond 'ende geheel ontbloot van winckelen ende brouwerijen'. Kleinere stadsbranden volgden nog in 1577 in Fellenoord en in 1603 op de Haagdijk.

Een tweede belangrijke oorzaak betrof de pest.¹³² In 1480 voor het eerst uitgebroken, bleef de stad er tussen 1515-39 nooit helemaal van gevrijwaard. Van 1521 tot 1532 hield de pest er dusdanig huis dat de meeste burgers stierven.¹³³ In 1580 was sprake van een bredere epidemie in de baronie van Breda. Uit 1603 is een speciaal

¹²⁵ Renting, 'Immigranten uit Noord-Brabant en Limburg'; Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 175-176.

¹²⁶ Van Gurp, 'Bosschenaars in de verstrooiing'; ibidem, 'De ontvolking'.

¹²⁷ Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 82-83; 103-105; 318.

¹²⁸ Renting, 'Immigranten uit Noord-Brabant en Limburg', 170.

¹²⁹ Ibidem, 169.

¹³⁰ NA, NDR inv.nr. 8004, f. 322v.

¹³¹ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 33.

¹³² Noordegraaf en Valk, *De Gave Gods*.

¹³³ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 164r-v. Een ander document spreekt van een pestuitbraak van 1515 tot 1520 en van 1532 tot 1539, zie: NA, NDR inv.nr. 8004, f. 322v.

aangelegd ‘pestboek’ voor de stad bewaard gebleven: maar liefst 1800 inwoners bezweken aan de gevolgen. Deze uitbraak van pest zou overigens elders in de Baronie (Roosendaal) nog erger hebben gewoed. Het langdurige beleg van 1624-25 bracht eigen hygiënische problemen met zich mee, waardoor pest opnieuw de kans kreeg. In 1655 volgde een landelijke golf en in 1665-66 was de Baronie opnieuw aan de beurt.

Behalve dat Bredanaars zich vanwege de oorlog genoodzaakt zagen zich elders te vestigen, betoonden zij zich ook nog eens bijzonder krijgslustig. In 1542 bleef ‘t’meeste ende resterende jonck volck die vande peste overgeschoten waeren’ op het slagveld bij Brasschaat achter, nadat zij ‘haeren heere volunctairlijck gevolgt waren’. René van Chalon werd hier, op twee uur gaans van Antwerpen, door Maarten van Rossum in de pan gehakt.¹³⁴ Een vendel van uitgeweken Bredanaars bevocht na 1568 de Spanjaarden op eigen terrein bij Bergen in Henegouwen. Voor een belangrijk deel trokken zij verder naar Haarlem, waar zij tevergeefs meehielpen met pogingen tot zijn ontzet in 1572-73 en aldaar in het bos verslagen werden. Dit leverde hun weliswaar de titel van ‘goetwillige’ op, maar Breda zag zich wederom beroofd van een deel van de toekomstige generatie der notabele ingezetenen door de bloedige afloop aldaar.¹³⁵ Een aantal Bredase burgers vormde vanaf 1575 een aparte eenheid in het Staatse leger van de prins; zij vochten bijvoorbeeld mee bij Zierikzee in 1576. Ook in 1581 ontvluchtten weer velen Breda. De afwezigheid van een garnizoen betekende bovendien dat de defensie van de stad kwam te liggen bij de burgers met dito gevolgen, ‘insonderheijt vande jonggesellen der stadt, die haer meest alle doot vochten’.¹³⁶ Wederom werd een vendel opgericht van uitgeweken burgers, onder leiding van Pieter Merlijn.¹³⁷

Het cumulatieve effect van deze rampspoed was al met al voldoende om, zoals men het zelf midden zeventiende eeuw zag, de stad tot een van de meest beklagenswaardige van de Republiek te maken:

Hebben soo veel ellenden en miserien van oorloch soolange jaeren aenden anderen geleden, met branden, moorden, plonderen en stropen ten costen van goet en bloet en verloop van mensen als emmer eenich exempel soudon connen bijeengebracht worden.¹³⁸

Interne verhoudingen en huwelijken

Over de omvang van de verschillende denominaties is nauwelijks betrouwbare informatie voorhanden; meestal betreft het slechts indrukken van bezoekers of schattingen door tijdgenoten. Bij herhaling is in elk geval vastgesteld dat de identiteit van de stad katholiek was. Cijfers voor begin zeventiende eeuw (1620) wijzen op een protestantse aanhang van ruim vijf procent voor de hele Baronie.¹³⁹ Onder de Bredase burgerij zal het aandeel iets hoger hebben gelegen maar niet veel, wellicht 10-15 procent. Na het beleg van 1625 zouden duizend of meer protestanten zijn

¹³⁴ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 164r; ibidem, f. 8004 f. 323r.

¹³⁵ NA, NDR inv.nr. 7938, f. 164r-v. Deze term was mogelijk een reactie op de term ‘quaetwillige’, benden soldaten die eind vijftiende eeuw Vlaanderen teisterden na de opstand van Gent in 1488.

¹³⁶ NA, Collectie 1902, inv.nr. 37: ongefolieerd (f. 4r).

¹³⁷ Res S-G, OR deel 3, d.d. 10 juli 1581.

¹³⁸ NA, Archief Staten-Generaal (ASG) inv.nr. 11933: ‘quoten van de provincien’; verscheidene remonstranties van Den Bosch en Breda anno 1664/5: ongefolieerd litt. 2c.

¹³⁹ Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme*, II, 605.

overgebleven in de stad en 2700 katholieken; het eerste getal lijkt vooralsnog aan de hoge kant, tenzij de militairen zijn meegerekend.¹⁴⁰

Dankzij een bewaard gebleven kerkenraadsrapport uit 1645 is bekend dat het toenmalig aantal lidmaten der gereformeerden op vijfhonderd lag. Wegens de aanwezigheid van het garnizoen in de stad, moet dit getal naar boven toe worden afgerond op circa achthonderd. Op een inwonertal van ongeveer zeventuizend betekent dit iets meer dan tien procent van de bevolking. Hier dienen vervolgens nog andere protestantse groeperingen (de walen, de luthersen en de anglicanen) bij te worden opgeteld. Enigszins afhankelijk van de omvang en denominatie van het garnizoen, lijkt een omvang van 15 % het maximaal haalbare. In Bergen op Zoom lagen de verhoudingen op dat moment precies omgekeerd: een ruime meerderheid (d.w.z. twee derde) van de burgerij vertrouwde op de gereformeerde religie, circa 15 à 20 % was overtuigd katholiek en ongeveer een kwart bleef onbestemd.¹⁴¹

Vast staat dat de katholieke bevolking van Breda na 1637 nog enige duizenden communicanten telde. Communicanten waren katholieken van twaalf jaar en ouder (bij gereformeerde lidmaten lag de belijdenis op ca. 18 jaar), waardoor hun werkelijke omvang nog eens circa een derde deel hoger lag.¹⁴² Tegelijkertijd waren lang niet alle communicanten ook inwoners van de stad. De bevolking van vóór 1625 en na 1637 ondervond grootschalige wijzigingen. Aannames als dat veel protestantse inwoners die in 1625 waren vertrokken weer terugkeerden (meest vanuit Geertruidenberg), evenals dat vele katholieken de stad moesten verlaten, zijn ongegrond.¹⁴³ Pas eind 1639, ruim na de verstreken termijn van twee jaar uit de capitulatieakkoorden, werden de vrouwen en weduwen van Spaanse soldaten gelast met hun kinderen de stad alsnog binnen acht dagen te verlaten.¹⁴⁴ Anderhalf jaar later heette het nog dat ‘vele en verscheijde borgers en inwoonders alhier voor desen geweest sijnde in militairen dienst s’conincx van castilien.’¹⁴⁵ Ondanks de bepalingen van de capitulatie waren veel katholieken gebleven en men probeerde nu vooral de uitwisseling tussen stad en platteland te beletten.¹⁴⁶ De stadsbevolking was dus grotendeels vernieuwd, een verder teken dat de werkelijke scheiding in de stadsgeschiedenis bij het jaar 1637 ligt en niet eerder in 1590. Ondanks de geografische positie aan Staatse kant, had de Contrareformatie het pleit gewonnen.

In 1669 bedroeg het aantal communicanten inmiddels ongeveer vierduizend: de stedelijke bevolking lag toen nog altijd onder de zeventuizend.¹⁴⁷ Dat de katholieken veruit in de meerderheid waren en nog altijd de identiteit van de stad bepaalden behoeft dus geen enkele twijfel. De Engelsen vergisten zich dan ook toen zij najaar 1659 de stad aanprezen als protestantse ‘safe haven’ voor hun koning Karel II. Deze zwierf door de Zuidelijke Nederlanden, maar zijn verblijf in Brussel werd inmiddels te riskant geacht vanwege de hoge concentratie katholieken aldaar.¹⁴⁸ Tien jaar eerder nog had Willem II met diens korte verblijf in de stad in zijn maag gezezen, maar ditmaal was de herinnering gelukkiger. Bovendien zou het binnen enkele jaren een onverwachte bonus opleveren en de stad opnieuw tot internationaal we-

¹⁴⁰ Fischer, ‘Herman Hollanders’, 97.

¹⁴¹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 133-134.

¹⁴² Monteiro, *Geestelijke maagden*, 53-54.

¹⁴³ Vergelijk: Hupperetz, ‘Pijpmakers in Breda’, 160 en Fischer, ‘Herman Hollanders’, 100.

¹⁴⁴ SAB, OSA inv.nr. 20: AM 1639-1652, f. 21 d.d. 15-11-1639.

¹⁴⁵ Ibidem, f. 56 d.d. 06-06-1641.

¹⁴⁶ Ibidem, f. 56-57.

¹⁴⁷ De Lepper, ‘De Bredase katholieken’, 49; 57; 60; 66 n.70. Vergelijk: Kappelhof, ‘De waarde van visitatieverslagen’, speciaal 72 e.v.

¹⁴⁸ Coote, *Royal Survivor*, 171; 79-81.

reldnieuws maken door de vredesconferentie van 1667.¹⁴⁹ Juist dit heugelijke feit zou op zijn beurt notabene weer worden gebruikt om niet te hard op te treden tegen de katholieken in de stad!

Aan het begin van de achttiende eeuw (in 1712) lag het aantal katholieke communicanten te Breda op zesduizend.¹⁵⁰ Deze winst dient in de eerste plaats te worden toegeschreven aan een toename van de stedelijke bevolking. In de tussenliggende jaren was deze gegroeid van zeven- naar achtduizend. Hoe zeer de katholieke gemeente inmiddels uit zijn voegen barstte, blijkt eveneens uit aanvaringen omtrent de verbouwing van de zogeheten jezuïetenkerk in de Waterstraat in 1715.¹⁵¹ De eerdere verbouwing van 1686-87 was klaarblijkelijk niet van grote kwaliteit geweest aangezien de schuilkerk nu op instorten stond, althans dat werd beweerd. Dit werd dan ook als volstrekt ongeloofwaardig bestreden door classis en kerkenraad, volgens wie het de jezuïeten louter te doen was 'om hunne kercke aansienlijcker en grooter te maken'. De kerk was desondanks reeds afgebroken en de verbouwing begonnen toen de magistraat in reactie alsnog besloot tot een verbod. De katholieke gemeente liet zich vervolgens niet onbetuigd.¹⁵² Een aandeel, laat staan opdracht, van de jezuïeten werd ontkend; de plek was notabene met instemming van stadhouder Willem III aangewezen door raad Schuylenburg; de voormalige ververij stond wel degelijk op instorten; vergroting was bedoeld om overlast op straat te voorkomen; stillegging van de bouw had door een open toegang tot een inbraakgolf in de buurt geleid; in de enig overgebleven kerk was het nu een dringen van jewelste, men zat er als haringen in een ton; boeren uit omliggende dorpen, die veel in Breda kwamen kerken, bleven nu weg en burgers trokken omgekeerd naar buiten waardoor de toch al 'siecke neeringe' van de stad nog verder achteruit zou gaan, en tot slot zou de nu onaffe ruïne het aanzicht van de stad ontsieren. Voorwaar geen kleine reeks van bezwaren.

En alsoo de Roomsche gotsdienst onder het gesagh van haar Hoogh Mogende alomme geconniveert wort, en vervolgens de plaatsen daartoe nodigh, ende dat die vande Roomsche Religie binnen Breda sigh mogen roemen boven alle Steden, en Dorpen, altijts uijtgeschenen te hebben, in respect en onderdanigheijt aan haar Hoogh Mog.; voor haren Heer en Baron van Breda, haar Ed: Mog. desselfs Raden, mitsgaders voor de Heeren vande Magistraat aldaar, en mede in een volkome Vreede, en opregte lieffde, en Harmonie, met alle ingesetenen van Breda, sonder onderscheijt van religie leven.¹⁵³

Toestemming tot nieuwbouw had uiteindelijk nog de nodige voeten in de aarde maar ging vooral over praktische zaken als de breedte en lengte van het gebouw. Van groot belang is tot slot tevens de volgende passage van Sir John Percival uit 1718:

The Popish inhabitants are computed at four times the number of the Reformed, which last are about 2,400. Yet the magistrates are under no apprehension; for re-

¹⁴⁹ Pincus, *Protestantism and patriotism*, 397-399. De Engelsen hadden oorspronkelijk Den Haag voorgesteld, in de hoop de nationale positie van de prins van Oranje enigszins te versterken. Dit stuitte op bezwaren aldaar van republikeinse kant. Hoewel (ook) Breda werd beschouwd als Oranjabolwerk, lag het toch ver genoeg verwijderd van het politieke centrum om enige daadwerkelijke invloed te kunnen uitoefenen.

¹⁵⁰ Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, III, 56.

¹⁵¹ De Lepper, 'De Bredase schuilkerken', 26-30; NA, NDR inv.nr. 8006, f. 281 e.v.

¹⁵² NA, NDR inv.nr. 8006, f. 282r-284v: rekest namens de gecommitteerden G. van Dunne en P. Stickers; niet gedateerd, maar apostille d.d. 18-10-1715.

¹⁵³ Ibidem, f. 284r.

maining easy in their civil rights and being allowed the exercise of their religion in private houses.¹⁵⁴

Volgens deze calculatie zou de stad toen 12.500 inwoners hebben geteld. Dat is beslist te veel.¹⁵⁵ Een ruime verdubbeling van het aantal lidmaten sinds 1645 doet evenzeer ongeloofwaardig aan, al kan dit niet geheel worden uitgesloten. Een blik in het lidmatenregister leert dat hun aantal weliswaar jaarlijks schommelde, maar gemiddeld rond de vijftig nieuwkomers per jaar lag. Vanaf circa 1680 loopt het aantal attestaties echter flink op: de gereformeerde kerk in Breda werd in toeneemende mate een immigrantenkerk, voor zover het dat niet altijd al geweest was.¹⁵⁶ In dezelfde periode kwam daarentegen in de regio een rekatholisering op gang deels door migratie, maar deels ook door het terugwinnen van de groep onbeslist.¹⁵⁷ De calculaties van Percival dienen mijn inziens vooral op een andere wijze te worden gelezen: voor elke protestant in Breda waren er tenminste vijf katholieken in de stad.

Belangrijk voor het verloop van de interne verhoudingen waren verder bepalingen omtrent de huwelijken. Gemengde huwelijken waren een wijdverbreide praktijk, al is daar nog weinig onderzoek naar gedaan.¹⁵⁸ In Breda was het, in tegenstelling tot Bergen op Zoom, vanaf 1592 mogelijk om ook voor de magistraat te trouwen. Vanaf dat moment kon men dus hetzij op het stadhuis, hetzij in de kerk trouwen. Hier lijken aanvankelijk alleen de beter gesitueerden gebruik van te hebben gemaakt. Voor welke instantie (wereldlijk of kerkelijk) men huwde, was waarschijnlijk niet vrij van enig standsbewustzijn. Degenen die voor de magistraat trouwden, moesten sinds 1604 geld betalen aan de Heilige Geestmeesters voor het onderhoud van de armen: zes gulden voor de rijken en twee gulden voor degenen die minder bij machte waren.¹⁵⁹ Een halve eeuw later werden de tarieven enigszins gewijzigd: naast de gebruikelijke leges, dienden zij die op het stadhuis trouwden zes gulden en 'die tot hunnen huijse op speciaal versoeck ende uijt discretie sullen werden getrouwt' twaalf gulden te betalen.¹⁶⁰ Omgekeerd, lieten katholieken hun huwelijken lang niet altijd bij de stedelijke overheid registreren. Later in de achttiende eeuw traden juist gemengde stellen voor de magistraat in het huwelijk, al was het maar om op deze wijze jeremiades van predikanten te voorkomen.¹⁶¹ Tegen gemengde huwelijken in het algemeen werd niet positief aangekeken: dit bleef een van de meest tere punten in de onderlinge verhoudingen tussen de beide religies ten tijde van de Republiek.¹⁶² In 1656 werd een omvangrijke reeks bepalingen afgekondigd in het Ehtreglement (in totaal 95), één van de drie pijlers van de politieke reformatie in de Generaliteitslanden.¹⁶³ De bepalingen betroffen overwegend morele kwesties en niet zozeer tegen religie, behalve dat priesters niet langer huwelijken mochten voltrekken en christenen niet met joden, moslims of heidenen mochten trou-

¹⁵⁴ Van Strien, *Touring the Low Countries*, 96.

¹⁵⁵ Vergelijk: Kappelhof, 'De Bredase bierbrouwerijen', bijlage 1.

¹⁵⁶ SAB, Archief kerkenraad inv.nr. 140: lidmatenregister c. 1656-1809.

¹⁵⁷ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 146. In Heusden was duidelijk sprake van een teruggang van het aantal gereformeerde dopen, zie: Rosendaal, 'Arbeyders werckende', 11.

¹⁵⁸ Kaplan, *Divided by Faith*, 266-293.

¹⁵⁹ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 45 d.d. 12-07-1604.

¹⁶⁰ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 106r: resolutie magistraat d.d. 01-03-1657. De opbrengst was grotendeels bestemd voor de armen.

¹⁶¹ Munier, 'De toepassing van het Ehtreglement in de stad Breda'.

¹⁶² Frijhoff, *Embodied belief*, 29; Groenveld, *Huisgenoten des geloofs*, 33-34. Vergelijk: Pollmann, 'The bond of Christian piety', 56-57.

¹⁶³ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 41 e.v. Zie verder hoofdstuk vijf.

wen. Katholieke ouders die ‘uyt haet van de religie’ geen toestemming wensten te geven aan een huwelijk, konden door de plaatselijke rechter of de Raad van Brabant worden overstemd.¹⁶⁴

Ruim een kwart eeuw later, in 1683, bleken enkele forse overtredingen te worden begaan bij de handhaving van het Echreglement te Breda. Sinds enige tijd werden in stad en land van Breda ‘niet alleen de inschrijvinge ende aentekeninge van ondertrouwe, maer oock selffs de solemnisatie van huwelijk ... gedaen binnen particuliere huijsen’.¹⁶⁵ Dit laatste was inderdaad al langer het geval. Maar ook de Waalse gemeente was in overtreding wegens het doen trouwen van buitenstaanders die niet tot haar gemeente behoorden. Mag uit een en ander voorzichtig worden geconcludeerd dat door middel van ontduiking van de reglementen gemengde huwelijken toenamen vanaf eind zeventiende eeuw?¹⁶⁶ In de magistratuur werd voor het eerst in 1692 over de voordracht van gemengde huwelijken gerept door de stadhouder, die verwachtte dat de drost in deze benarde oorlogstijden hier niet mee zou instemmen.¹⁶⁷ Vanaf 1768 mochten politieke bestuurders en ambtenaren niet langer meer trouwen met katholieke vrouwen, anders zouden zij hun ambt verliezen.¹⁶⁸

De stedelijke economie

De krijgswolingen van de Tachtigjarige Oorlog en de grote politiek-staatkundige gevolgen hiervan voor Breda suggereren op voorhand een ongunstig economisch scenario. Net als die twee andere belangrijke steden in Staats-Brabant, Bergen op Zoom en Den Bosch, lag de stad echter dicht op de grens met Holland waar in de vroegmoderne tijd de belangrijkste economische impuls vandaan kwam. In het kielzog van Bergen op Zoom groeide dientengevolge ook Breda mee met de Hollandse stapelmarkt.¹⁶⁹ De stad was halverwege de zestiende eeuw al een belangrijk regionaal centrum met eigen stapelhaven.¹⁷⁰ Daar waar de goederenstroom tot dan toe vooral zuidwaarts ging, werd deze vrij geruisloos vervangen door een groeiende export naar het noorden. In tegenstelling tot heel veel kleinere steden in Brabant, die zwaar werden getroffen door de scheiding ten gevolge van de Opstand, verloor Breda dus niet noemenswaardig aan positie: wel leidde de strijd tot een heroriëntatie in noordwaartse richting.

Voor de import van (luke) consumptiegoederen was men desondanks in niet onbelangrijke mate aangewezen te zijn gebleven op Antwerpen.¹⁷¹ Slechts exceptionele omstandigheden deden aan deze hoofdontwikkeling afbreuk, zoals de periode 1625-1637 toen Breda als vijandelijk gebied werd beschouwd. Na de val van Breda in 1625 werd in feite alle handel tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden stilgelegd.¹⁷² Bij dit tijdelijk importverbod sneed het noorden overigens vooral in eigen vingers: volgens een tijdgenoot importeerden Den Bosch en Breda voor 3 miljoen gulden uit het noorden, terwijl slechts voor fl. 800.000.- uit het zuiden werd gehaald.¹⁷³ De afstand tot Antwerpen, zo’n vijftig kilometer, was hoe dan ook

¹⁶⁴ Idem, punt XL.

¹⁶⁵ NA, NDR inv.nr. 7982, f. 117r-v d.d. 03-07-1683.

¹⁶⁶ NA, NDR inv.nr. 8014, f. 16 e.v. (d.d. 1683).

¹⁶⁷ SAB, OSA inv.nr. 36: NM 1688-1695, f. 145 d.d. 29-09-1692.

¹⁶⁸ NA, NDR inv.nr. 7939, f. 325r-v d.d. 07-10-1768.

¹⁶⁹ Kappelhof, ‘Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt’.

¹⁷⁰ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 4-9.

¹⁷¹ Klep, ‘Het Brabantse stedensysteem en de scheiding der Nederlanden’, 110.

¹⁷² Wolf, ‘Schipperen om licentgelden’, 79-81.

¹⁷³ Beermann, *Stad en Meierij 1629-1648*, 225 speciaal n.4.

te kort om geen blijvende betekenis te hebben voor de Bredase economie. Uitzonderlijke omstandigheden als hierboven aangehaald konden tevens leiden tot inventiviteit. De toevloed van bewoners in de begijnhoven gedurende het Spaanse interregnum zorgde ervoor dat in Breda tijdelijk diverse soorten kantwerk voor de Zuidelijke Nederlanden werden geproduceerd: bloementuultjes van floerszijde en devotieprenten met kant bewerkt.¹⁷⁴ De permanente handelsrelaties met het zuiden mogen dus niet worden veronachtzaamd, al zijn we hier in het algemeen slecht over ingelicht. Op het eind van de zeventiende eeuw werd door de katholieke koopman Johan de Wyse in dat opzicht uit het oogpunt van verbetering van de handelsbetrekkingen zelfs gedacht aan mogelijkheden tot de aanleg van een weg naar Spaans-Brabant.¹⁷⁵

De gunstige geografische ligging maakte van Breda in hoofdzaak een centrum van de transitohandel. Net zozeer als dat de vestingstad Breda een speerpunt was in de richting van de Zuidelijke Nederlanden, vormde het voor het noorden bruggenhoofd van dit belangrijke achterland.¹⁷⁶ De economische geschiedenis van de stad - en Brabant in bredere zin - is in vele opzichten nog grotendeels onontgonnen terrein.¹⁷⁷ Omvang van bepaalde sectoren, laat staan de onderlinge verhoudingen en nadere ontwikkelingen, vallen nauwelijks aan te geven. Hierdoor blijven zelfs algemeenheden over bijvoorbeeld de mate van welvaart voor Breda gedurende de Gouden Eeuw moeilijk te geven.¹⁷⁸ In grote trekken lijkt de plaatselijke economie redelijk overleefd te zijn, althans niet dramatisch te zijn ingestort, tijdens de Tachtigjarige Oorlog.

Een stad waar Breda in deze periode in economisch opzicht goed mee valt te vergelijken is Deventer. Dit was eveneens een middelgrote stad van ongeveer zeventuizend inwoners, die zwaar werd getroffen door de oorlog. Holthuis constateert in zijn boek over deze voormalige Hanzestad een belangrijke verschuiving: van autonome handelsstad naar dienstbare vestingstad.¹⁷⁹ Dit is eveneens voor sommige steden in Brabant van iets kleinere omvang zoals Herentals (2 à 3.000 inwoners) geconstateerd.¹⁸⁰ In hoeverre de oorlog de economische grondslag van Breda veranderde, valt zonder nadere studie niet te zeggen. De oorlog vormde desalniettemin in bredere zin de bepalende factor in de economische geschiedenis van de stad. Materiële schade door de krijgshandelingen, de vlucht van vooral kapitaalkrachtige groepen ingezetenen, het (tijdelijk) wegvallen van de handel en de heroriëntering veroorzaakten grote problemen in de continuïteit, maar boden tevens nieuwe kansen qua opportuniteit.

De grote inzinking voor Breda kwam in het laatste kwart van de zestiende eeuw. De periode na de verovering in 1590 tot aan het Bestand laat in dat opzicht geen onmiddellijk herstel zien. Een goede indicatie hiervoor geeft wellicht de oprichting van de Bank van Lening in 1601, genoodzaakt omdat 'de schamele borgeren ende innegesetenen der stadt ende lande van Breda in armoede vallen ende geraecken, ende door eenige lasten oft inconvenienten benoodicht worden gelt op te nemen

¹⁷⁴ Stols, *De Spaanse Brabanders*, I, 155: speciaal n.106 en 107.

¹⁷⁵ Kappelhof, 'Van kasseien en kanalen', 23.

¹⁷⁶ Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 39.

¹⁷⁷ Dit vormt tevens het grote manco van het verder zeer nuttige, driedelig overzichtswerk *Geschiedenis van Breda*.

¹⁷⁸ Duijghuisen, 'Een doodlopende weg'.

¹⁷⁹ Holthuis, *Frontierstad*, 197.

¹⁸⁰ Goris, 'Herentals'.

ende heure roerende goederen te verpanden'.¹⁸¹ De oprichting gold tevens ter preventie van andere kredietwoekeraars. De bank lijkt vooralsnog geen succes geweest; de bedrijfsvoering werd althans binnen enkele jaren verpacht aan Abraham Lus voor fl.1.200.-. per jaar.¹⁸² Enige jaren later ging de bank failliet, maar familieleden van Lus bleven een heroprichting bepleiten.

Binnen de stad was het onveilig terwijl buiten de stadsmuren de oorlog nog volop voortwoedde. In 1606 verklaarde schepen Dionys Piggen dat zijn inkomsten als rentmeester van de geestelijke goederen 'mits de groote sterfte alhier [de pest] ende inden lande van Breda daer het innecomen vande voorsz. beneficie meest wert geheven, als midts de armoede vande vuytreijckeren vandijen' tegenvielen.¹⁸³ Zeven jaar later schreef hij nog altijd over 'dese quade coniuncture' die hem belette uitbetalingen te doen.¹⁸⁴ Uit beide opmerkingen valt in elk geval op te maken dat het achterland van Breda zwaar werd getroffen door de oorlog. De symbiose tussen stad en platteland (uitruil van goederen, inkomsten uit renten en pachten etc.) betekent bijgevolg dan ook dat voor Breda de eerste fase van de Opstand tot aan het Bestand de zwaarste is geweest, en niet de latere periode 1621-1648.¹⁸⁵ In het decennium vóór 1590 werden bijvoorbeeld bijna alle dorpen rond Breda totaal verwoest.

Bouwactiviteiten ten behoeve van de vestingwerken en de verdere aanwezigheid van garnizoenen boden voor de stad nochtans enig soelaas. Het eerste kwart van de zeventiende eeuw, speciaal de jaren rondom het Twaalfjarig Bestand (1609-1621), kunnen waarschijnlijk als de meest welvarende worden beschouwd. Gedurende deze jaren stegen de inkomsten uit de gemene middelen vrijwel onophoudelijk van fl. 40.000.-. naar bijna fl. 60.000.-.¹⁸⁶ Ter vergelijking: in 1592-93 bedroegen ze fl. 36 à 37.000.-.¹⁸⁷ Het uiterlijk van de stad onderging opmerkelijke veranderingen: op de Grote Markt verrees een nieuwe Vleeshal (1614) met zeer artistieke poort en vanaf 1613 volgde uitbreiding van de haven door aanleg van de Prinsenkade. In de stad heerste dan ook een gebrek aan bouwmaterialen ten bewijze van de economische 'boom' die gaande was.¹⁸⁸ In een rekest aan de Staten-Generaal spraken de gedeputeerden van het land van Breda dan ook van een fase waarin men letterlijk op adem kon komen, na decennia van 'alreleij periculen, van moort, brant, plonderingen, exactien, inlegeringen van ruijteren ende knechten' etc.¹⁸⁹ Dat juist de katholieke prins van Oranje Filips Willem welvaart bracht voor de stad in een Staatse periode, is allicht opmerkelijk.

Het herstel was maar van al te korte duur. De belegering van 1624-25 sloeg diepe wonden. De materiële schade aan de stad was aanzienlijker dan ooit. Nog groter was het demografische verlies: Breda raakte ontvolkt (het verloor minimaal de helft van zijn inwoners). Een van de weinige economische cijfers uit het Spaanse

¹⁸¹ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 471r-v d.d. 17-07-1601. De licentie werd gegeven aan de Piëmontese koopman Anthonio Surnothi, die reeds tafelhouder in Veere was.

¹⁸² Idem, f. 472r: niet gedateerd, maar van 1605.

¹⁸³ SAB, ONA inv.nr. 19, f. 8v d.d. 18-03-1606: verklaring ten behoeve van dr. Cornelis van Nieuwenhove. Zie verder: NA, NDR inv.nr. 7976, f. 116 e.v.

¹⁸⁴ UvA, Bijzondere collecties: afdeling handschriften inv.nr. 27 Ah: Dionys Piggen aan Christiaan Huygens d.d. 30-01-1613.

¹⁸⁵ Dit geldt in bredere zin ook voor Staats-Brabant. De bewering van Guido de Bruin dat vooral de tijd na het Bestand de grootste ellende teweegbracht is ongefundeerd, zie: 'Den Haag versus Staats-Brabant', 461.

¹⁸⁶ Met dank aan Ton Kappelhof. De cijfers zijn geëxtraheerd uit de stadsrekeningen voor deze jaren.

¹⁸⁷ NA, Raad van State inv.nr. 2403: rekeningen van ontvanger Anthonis Franssen.

¹⁸⁸ SAB, ORA inv.nr. 820, f. 107v-108: procuratie voor burgemeester Willem Beens om naar IJzendijk te reizen voor de aankoop van 'groff oft eijken tijmmerhout als alhier van noode is wegens het maken van enige nieuwe bruggen als anderszins'.

¹⁸⁹ NA, ASG inv.nr. 4919: Lias Loopende, niet gedateerd maar appointment d.d. 14-10-1609.

interregnum betreft de verpachting in 1632 van de door de Staten van Brabant uitgeschreven vier imposten op bier, wijn, gemaal en vlees.¹⁹⁰ Zij bedraagt doorsnee 25-50 procent van latere cijfers en toont daarmee iets van de omvang en duur van de crisis. De jaren veertig gaven in sommige opzichten weer kortstondig aanleiding tot optimisme, met onder andere de vestiging van de Illustre School in de stad in 1646. De bedenker hiervan, predikant Lodewijk van Renesse, gebruikte zeker ook het economisch argument - 'meerder vertieringe ende consumtie' - om zijn zaak te bepleiten.¹⁹¹ Begin 1648 werd vanuit Breda aan de Amsterdamse magistraat voorgesteld het aantal marktschippers uit te breiden van vier naar zes.¹⁹² Misschien nog opmerkelijker waren plannen voor het onderhouden van een wagenveer met het zuiden en de stad Antwerpen, een plan dat notabene terugging tot 1613! In weerwil van de plannen waren de economische indicatoren echter een stuk minder gunstig: de opbrengsten van de bieraccijns halveerden ruimschoots tussen 1641-55, terwijl de goederenoverslag in de haven in diezelfde periode met meer dan een derde afnam.¹⁹³

In de jaren vijftig heerste onomwonden een recessie: contemporaine verwijzingen naar faillissementen zijn divers.¹⁹⁴ De griffier van de stad, Johan van Vliet, sprak in 1654 over de 'meer ende meer aendringende armoede vande borgeren ende inwoonderen deser stadt'.¹⁹⁵ Hij sprak daarbij speciaal over de bank van lening (heropgericht in 1637), een instelling die vooral profiteerde van kredietschaarste en niet erg geliefd was vanwege de hoge rente. Bij vernieuwing van het octrooi in 1657 beloofde de tafelhouder dan ook een derde minder rente te berekenen dan elders in de steden van Holland het geval was.¹⁹⁶ In een brief aan het Amsterdamse stadsbestuur van datzelfde jaar repte de magistraat van Breda met zoveel woorden over de 'slappe neeringen deser onser stadt'.¹⁹⁷ Er was sprake van een combinatie van factoren: 'ontreckinge en verval der neeringen, vermeerderinge der lasten, als verminderinge van garnisoenen ende reductie ende geen betalinge der serviciegelden'. Zelfs werd verlaging van traktementen van sommige stadsdienaren overwogen.¹⁹⁸ Volgens de notulen van de tienraad, die de welvaart van de stad als zijn oogmerk had, waren er twee grote kwaden: concurrentie van binnenuit door soldaten die 'burgerlijcke' neringen deden en van buitenaf: 'de nering ten plattenland'. In tegenstelling tot de eerste helft van de zeventiende eeuw, waarin vooral indrukken het beeld bepalen, is voor de tweede helft meer cijfermateriaal beschikbaar. De volgende cijfers in tabellen 1.3 en 1.4 zijn gebaseerd op belastinginkomsten uit accijnzen: enige onzekerheid wegens ontduiking dient dan ook te worden meegewogen bij de interpretatie. Hierbij is gebruik gemaakt van vijfjaarlijkse steekproeven, waarbij bovendien slechts de belangrijkste posten (uit enige tientallen) zijn opgenomen plus het eindtotaal. Eerste hoofdvraag is in welke mate Breda als garni-

¹⁹⁰ SAB, OSA inv.nr. 223: brieven stadsbestuur 1630-9, litt. 26; wijn fl.1.867.-; bier fl.6.813.-; gemaal fl.1.392.-; bestiaal fl.2.126.-.

¹⁹¹ NA, NDR inv.nr. 7989, f. 33r-34r: niet gedateerd.

¹⁹² SAB, OSA inv.nr. 261 litt.16: d.d. 21-01-1648.

¹⁹³ Israel, *The Dutch Republic*, 614-615.

¹⁹⁴ NA, NDR inv.nr. 7949, f. 300r: 'sonderlinge bij desen tijt, daer de stadt ende borgerije van Breda soo verarmt is, ende van tijt tot tijt meer vervalt, gelijk dat, de desolate boedels, die der in vijftien jaren herwaerts, meer als in hondert jaren tevoren, gevallen sijn, genochsaem konnen gethuijgen'. Bijlage van griffier Adriaan Havermans bij een brief van Adriaan Verelst: ibidem, f. 296r d.d. 12-11-1651.

¹⁹⁵ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 497r: d.d. 23-02-1654. In het jaar daarvoor was de eigenaar overleden en het stadsbestuur wilde nu aanpassing van het octrooi. Zie verder: Maassen, 'De bank van lening', 122.

¹⁹⁶ Idem, f. 509r-510r d.d.20-03-1657.

¹⁹⁷ Stadsarchief Amsterdam (SA), archief burgemeesters: inv.nr. 127: brief magistraat van Breda d.d. 10-10-1657.

¹⁹⁸ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 86r d.d. 31-12-1659. Dit gevolg van armlastigheid zien we bijvoorbeeld ook in Grave, zie: Jacobs en Sprengers, 'Plaatselijke belastingen'.

zoensstad in de tweede helft van de zeventiende eeuw extra zwaar werd getroffen ten gevolge van troepenverminderingen.¹⁹⁹ Een wijdverbreide misvatting is overigens dat garnizoenen onveranderd voor langere tijd in een bepaalde stad waren gelegerd: integendeel, er werd tussen de garnizoensteden veel mee geschoven al naar gelang de gelegenheid of noodzaak.²⁰⁰ Gegevens over exacte troepenaantallen zijn daarom niet beschikbaar. De impact van het garnizoen op het economische leven in de stad kan desondanks enigszins worden afgeleid uit het verbruik van consumptiemiddelen (in het bijzonder spiritualien) waarover accijns moest worden betaald. Aan- of afwezigheid van militairen werkte door in de opbrengst van de stedelijke accijnsen en verklaren grotendeels de schommelingen in tabel 1.3.²⁰¹

Tabel 1.3 Aandeel bieraccijns in opbrengst gemene middelen in Breda tussen 1661 en 1701 (in procenten)

1661	1666	1671	1676	1681	1686	1691	1696	1701
28,2	25,3	22,2	23,5	23,9	27,0	26,0	24,8	18,5

Bedacht moet tevens worden dat stedelijke financiën vrijwel volledig op inkomsten uit accijnzen berustten.²⁰² Overigens hanteerde men in de Zuidelijke Nederlanden een ander systeem, dat van de zogenaamde ‘soldatenkelder’. Soldaten konden in bepaalde dranklokalen tegen gereduceerd tarief spiritualia kopen. Gedurende het Spaanse interregnum (1625-1637) werd dit systeem ook in Breda gehanteerd. De invloed van het garnizoen blijkt eveneens uit de ontwikkeling van de inkomsten uit gemene middelen, zoals weergegeven in tabel 1.4.

Tabel 1.4 Inkomsten gemene middelen 1661-1701 in Breda

	1661	1666	1671	1676	1681	1686	1691	1696	1701
Wijn	4.595	4.511	4.811	6.700	9.712	6.900	1.937	3.682	6.425
Brande-Wijn	860	1.375	1.192	2.387	3.525	2.860	1.301	1.909	2.062
Bier	12.170	9.057	9.375	11.930	16.255	11.975	8.250	10.818	9.113
Gemaal	7.132	6.637	7.600	8.714	11.475	8.600	7.136	9.886	10.318
Bestiaal	3.365	2.660	3.304	4.002	6.475	4.500	3.193	5.341	4.823
Totaal	43.114	35.803	42.245	50.001	69.109	44.281	31.786	43.602	49.082

bron: Brabants Historisch Informatie Centrum, Generaliteits- en gewestelijke rekeningen: ontvangers Breda²⁰³

In de jaren zeventig deed de plaatselijke economie het wonderwel goed ondanks de oorlog tegen Frankrijk (1672-1678). Het oorlogstheater lag desondanks niet ver

¹⁹⁹ Israel, *The Dutch Republic*, 614-615.

²⁰⁰ Ibidem, 262-267. Met dank aan Olaf van Nimwegen, die mij hier als eerste op wees.

²⁰¹ Kappelhof, *De belastingheffing*, 287.

²⁰² Jacobs en Sprengers, ‘Plaatselijke belastingen’, 96.

²⁰³ De getallen voor 1691, 1696 en 1701 zijn gecorrigeerd voor de tiende verhoging: in 1690 werden alle gemene middelen in de Generaliteitslanden met 10 % verhoogd.

weg: in 1672 werd dan ook ernstig gevreesd voor het behoud van Breda. In defensief opzicht verkeerde de stad in zulke slechte staat, dat zij hoogstens enkele dagen stand zou kunnen houden.²⁰⁴ Zelfs werd overwogen er Spaanse troepen te legeren.²⁰⁵ In een ongedateerd betoog aan de prins uit deze tijd is er sprake van dat men de gehele zomer bezig was geweest ‘om u hoocheijts stadt in posture te stellen tegen den vijant die men allen uren was verwachtende’.²⁰⁶ Verder verleende de baronie van Breda in 1676 hand- en spandiensten in verband met het beleg van Maastricht.²⁰⁷ Er was dus volop bedrijvigheid, maar tegelijk toenemende onzekerheid over het eigen lot. Aansluitend volgde de periode 1678-82 met grootschalige reconstructie van de vestingwerken in en rond Breda, met veel arbeiders (die vaak deels van het garnizoen werden geleend). Dit verklaart mede de hoge bieropbrengst van 1681. Vanaf halverwege de jaren tachtig is de conjunctuur alweer omgebogen in neerwaartse richting. De Negenjarige Oorlog (1688-1697) heeft duidelijk een negatieve impact; pas met de vrede in zicht eind zeventiende eeuw is er sprake van herstel (en meer garnizoenen).

De cijfers geven wezenlijk geen ander beeld te zien dan het eerdere, grillige karakter. Ook in de tweede helft van de zeventiende eeuw was de Bredase economie nog volop in de ban van oorlog, die zowel in structureel opzicht als conjunctureel bepalend was. Dit valt bijvoorbeeld goed af te lezen in tabel 1.4 aan de daling van de inkomsten in het jaar 1666, toen Munsterse troepen het zuiden van het land binnenvielen. Voor de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw zijn er nog aanvullende gegevens beschikbaar uit de inkomsten van de konvooien en licenten. Hoewel door economisch historici vaak als onbetrouwbare indicatoren beschouwd, geven de konvooien en licenten in elk geval een algemeen beeld van het handelsvolume in de stad.²⁰⁸

Tabel 1.5 Inkomsten konvooien en licenten in Breda, 1681-1700

Jaar	guldens		jaar	Guldens
1681	9082		1691	15.228
1682	8632		1692	13.942
1683	8156		1693	10.826
1684	11.256		1694	10.852
1685	8961		1695	11.969
1686	6221		1696	13.702
1687	10.823		1697	13.888
1688	18.442		1698	10.110
1689	16.352		1699	11.780
1690	13.263		1700	12.453

bron: Nationaal Archief, Generaliteits Rekenkamer.

²⁰⁴ *Notulen der Staten van Holland*, 86 (28 mei); 115 (19 juni); 174 (4 juli).

²⁰⁵ *Ibidem*, 172 (3 juli).

²⁰⁶ SAB, OSA inv.nr. 232: brieven stadsbestuur 1673-4, ongedateerd vertoog magistraat aan de stad, maar ingebonden bij 1674.

²⁰⁷ NA, NDR inv.nr. 7986, f. 96 e.v.

²⁰⁸ De kritiek geldt met name de onvolledigheid van de cijfers door periodieke verhogingen en ontduiking; de cijfers zouden aldus geen reëel inzicht bieden in ontwikkelingen van de handel op de langere termijn, reden waarom ze zelfs aan een correctiemechanisme zijn onderworpen. Zie: Lindblad, ‘Foreign trade’.

De gemiddelde opbrengst van bijna twaalfduizend gulden per jaar (fl. 11.797.-) over het tijdvak 1681-1701 vormt alvast een schril contrast met de circa fl. 1.360.- van 1627, toen de Bredase handel op een absoluut dieptepunt verkeerde.²⁰⁹ Ter vergelijking: Amsterdam laat in dezelfde periode ten opzichte van midden jaren twintig slechts een verdubbeling zien, Dordrecht nog iets meer en Rotterdam een verdrievoudiging. De stijging van eind zeventiende eeuw was tevens een meer regionale trend voor Staats-Brabant. Dat toont een vergelijking met de konvooien en licenten in Den Bosch: deze stegen van bijna fl. 21.000.- in 1681 tot iets meer dan dertigduizend gulden als gemiddelde over dezelfde periode 1681-1700. Ook hier werkte oorlog hoogstwaarschijnlijk stimulerend wegens vervoer van benodigdheden voor het Staatse leger.²¹⁰

De kortstondige inzinking halverwege de jaren tachtig vond zijn oorzaak in de geringe zorg aan de beurtveren op andere steden.²¹¹ De aanstelling van een derde marktschipper op Amsterdam (en vice versa) bracht in dat opzicht geen soelaas: gedurende de gehele Negenjarige Oorlog opereerden er maar vier van de zes. Vooral vanuit Amsterdam was er een gebrekkig handelsaanbod en in plaats van de nieuw afgesproken twee beurten, kwam er hoogstens één beurtveer per week langs.²¹² Maar ook met de beurtveren op Rotterdam waren er vrijwel tegelijkertijd problemen. 'Door de nonchalance, tragheijt, suijperijen ende quaede comportementen omtrent de koopluijden', hadden de twee marktschippers van Rotterdam op Breda er bijkans voor gezorgd dat de handel van Rotterdam over Breda op Luik medio jaren tachtig 'wierde gediverteert ende op s Hertogenbosch gebraght.' Het veer dreigde zodoende onder het stof te geraken.²¹³ Hierop hadden beide magistraten overlegd en was er een nieuwe dienstregeling ontstaan, waarbij twee 'nieuwe ende vigelantere' beurtschippers aan de oude waren toegevoegd. Het resultaat was spectaculair: volgens factoren in Breda 'meer koopmansgoederen in twee jaren als voor heenen in 20 jaren waeren aengecomen.' En ondanks 'dese sleghte tijden ende conjuncture van oorlogh', bracht de handel op Luik nog altijd meer op 'als oijt bij vredenstijden van die twee oude geschiet is.' De twee oude beurtschippers, Adriaen de Noordammer en Pieter Cruijt, kregen overigens bij wijze van verrekening ruimschoots betaald voor hun eerdere wanpresteren.

De dalingen eind jaren tachtig, begin jaren negentig zijn tevens een reflectie van de vele troepenbewegingen richting de Zuidelijke Nederlanden weg uit Breda. In 1707 kwamen de inkomsten uit de konvooien en licenten nog eenmaal boven de tienduizend gulden uit, om daarna vrij snel terug te vallen tot de helft: aan het eind van de achttiende eeuw schommelde de waarde meestal rond de duizend gulden.²¹⁴

De Negenjarige Oorlog lijkt Breda desondanks gunstig gezind te zijn geweest: ditmaal profiteerde men er louter van zonder negatieve bijeffecten. Op de Havermarkt vestigde zich de bekende joodse leverancier van het Staatse leger Antonio Alvares Machado. Begin achttiende eeuw bouwde hij roggemagazijnen in de stad, waar hij al eerder actief was geweest.²¹⁵ Hij nam hiervoor zijn eigen metselaars mee uit Amsterdam, iets dat overigens tegen het zere been was van het Bredase gilde. In

²⁰⁹ Becht, *Statistische gegevens*, tabel no. 2. Het cijfer voor 1627 moet als extreem laag worden beschouwd: de stad had zich toen nog nauwelijks hersteld van de desastreuze effecten van de belegering van 1624-25.

²¹⁰ Van Nimwegen, *De subsistentie van het leger*.

²¹¹ SA, archief burgemeesters; inv.nr. 127, brief magistraat van Breda d.d. 21-05-1686.

²¹² SA, archief burgemeesters; inv.nr. 127, brief magistraat van Breda d.d. 01-05-1688; d.d. 03-05-1694; d.d. 28-09-1694.

²¹³ NA, NDR inv.nr. 7997, f. 206v d.d. 30-03-1693.

²¹⁴ De Vries, *De economische achteruitgang*, bijlage 1.

²¹⁵ SAB, ONA inv.nr. 492, akte 43 d.d. 21-11-1702. Voor een overzicht van de leveranties aan het Staatse leger, zie verder: Van Nimwegen, *De subsistentie van het leger*.

Breda komen tevens vele notariële verklaringen over hem voor wegens leveranties van meel voor het bakken van brood. Meesterroermaker Johan Micharius, die ook Willem III van wapentuig voorzag, kreeg in 1702 opdracht voor de levering van vierhonderd snaphanen met bajonetten ‘op de france manier’ à tien gulden per stuk aan tien compagnieën.²¹⁶ Een jaar eerder had hij voor hetzelfde bedrag het regiment Zwitsers van duizend snaphanen voorzien, waarvan hem eerst een proefmodel om na te maken was overhandigd.²¹⁷ Micharius was wederom een succesvolle immigrant: ‘ick mij inden jaere 1674 uyt de florissante neringe in de welcke tot Zutphen was sittende met kneghits ende winckel op gebroocken en herwärts getransporteert’,²¹⁸

Gelet op al het voorgaande is de oorlog als louter winstmaker toch een te rooskleurige interpretatie om mee te eindigen. Lambrecht Boudewijns, pachter van het Belcrumse bos, dacht bijvoorbeeld beslist anders over de zegeningen van het Staatse leger. Hij zag zijn mooie, vernieuwde parkaanleg even buiten het kasteel in de zomer van 1687 aan alle kanten geruïneerd; uit militair inzicht werden vanwege de fortificaties de sloten rondom gedempt, de vele ‘passages’ van paarden, karren en wagens hadden zijn nieuw aangelegde dreven vernield en de beste landerijen stonden sindsdien wegens inundaties permanent onder water!²¹⁹ Alleen al dit laatste bracht hem een geschat verlies aan inkomsten uit hooiland van vierhonderdvijftig gulden per jaar. De effecten van oorlog waren in Breda nooit ver weg. Om de meer economisch getinte cijfers tot slot een interessant perspectief te geven zijn er nog enige gegevens over de waarde van de onderpanden bij de Bank van Lening. Tegenover een algehele verbetering van de economische situatie, zou er een dalende lijn zichtbaar moeten zijn en dat is precies wat er ook gebeurd is.

Tabel 1.6 Waarde onderpanden Bank van Lening te Breda, 1661-1696

<i>Datum</i>	<i>Bedrag</i>	<i>Datum</i>	<i>Bedrag</i>
7 apr. 1661	28.001-11	12 juli 1676	28.198-15
7 juni 1661	27.475-10	1 jan. 1678	26.989-0
31 juli 1662	36.392-2	31 mrt. 1685	26.662-19
31 okt. 1662	38.012-2	30 nov. 1685	27.707-16
31 sept. 1663	28.988-8	31 dec. 1685	26.836-18
31 mrt. 1666	29.766-1	31 mrt. 1694	23.344-15
31 okt. 1670	30.286-0	31 mrt. 1695	18.899-1
30 apr. 1673	32.689-19	31 aug. 1695	16.098-18
30 sept. 1674	35.110-3	9 apr. 1696	16.484-11
31 mrt. 1675	36.693-1	1 sept. 1696	13.587-0

Bron: Nationaal Archief, Nassause Domeinraad, inv.nr. 8002, f. 540.

In de loop van de tweede helft van de zeventiende eeuw deed zich een halvering van de waarde van de belegde onderpanden voor. Er werd duidelijk steeds minder

²¹⁶ *Tax*, (1943) 307-309, met uitgebreide omschrijving van de uitrusting der wapens.

²¹⁷ SAB, ONA inv.nr. 379, f. 255-v d.d. 29-03-1701.

²¹⁸ NA, NDR inv.nr. 8008, f. 366r d.d. 09-11-1697.

²¹⁹ NA, NDR inv.nr. 7955, f. 72r-73r: niet gedateerd rekest van Lambrecht Boudewijns, maar van 1689. Boudewijns was pachter van het speelhuis en de landerijen in het park van Belcrum buiten de Bossche poort gelegen. Zie ook: SAB, ORA inv.nr. 831, f. 152v-154 d.d. 10-12-1687 en f. 154-155v d.d. 17-04-1690.

in pand gebracht: dit was door een economisch gunstiger situatie minder noodzakelijk geworden. Dat de bank het zelf steeds moeilijker kreeg, blijkt tevens uit de diverse verzoeken om de pachtsom van 650 gulden per jaar begin achttiende eeuw verlaagd te krijgen naar 450 gulden.²²⁰ Aan het begin van de zeventiende eeuw bedroeg zij nog bijna het dubbele: fl. 1.200.-.²²¹ Een vetpot was de bank ook al niet; zij maakte begin jaren zeventig slechts een bescheiden winst van iets meer dan honderdvijftig gulden.²²²

Nijverheidssectoren

De Bredase geschiedenis werd als gevolg van de oorlog in economisch opzicht in sterke mate beheerst door een “boom and bust”-cyclus. In plaats van bepaalde economische sectoren waarvan het gewicht op de langere termijn structureel ten opzichte van elkaar verschoof, zorgde de conjunctuur van de oorlog vooral voor tussentijdse groeispurten afgewisseld met perioden van tijdelijke terugval. Toch veranderde er wel degelijk ook iets aan de economische hoofdstructuur op de langere termijn: de zestiende en zeventiende eeuw laten een verschuiving zien van de lakennering naar de bierbrouwerij, terwijl in de achttiende eeuw ogenschijnlijk steeds meer sprake is van een diensteneconomie zonder veel eigen nijverheid. Dit wordt bevestigd aan de hand van de beroepsmatige activiteiten onder de lokale middenstanders.²²³

Het lijkt geen twijfel of de bierbrouwerijen, vaak omschreven als ‘eene van de principaelste hoofteeringe’, vormden in toenemende mate de ruggengraat van de stedelijke economie.²²⁴ Bij een hernieuwde uitvaardiging in 1591 door Maurits van het opslagmonopolie voor de stad uit 1404 werd bier als product hier specifiek aan toegevoegd, inclusief verdere bepalingen omtrent het huisbrouwen, ten teken van de toegenomen betekenis van dit product.²²⁵ Zowel het monopolie van de stad als het huisbrouwen zou echter voor blijvende problemen zorgen. Daarnaast waren er nog de illegale tapperijen en de zoetelaars die het Staatse leger bevoorraadden. Hoewel huisbrouwers onderhands in de stad bier verkochten bleef men ook op het platteland, in weerwil van een verbod van de Staten-Generaal uit 1594, doorgaan met brouwen.²²⁶ Overigens mocht men in de zomermaanden, ten tijde van de oogst, ‘eenige cleijne bieren’ brouwen voor de boeren ‘int velt arbeijdende’. Deze verzachting van de maatregelen was na klachten weer ingetrokken, maar werd oogluikend toch toegestaan. Na hernieuwde klachten over het brouwen op het platteland van ‘dicke’ bieren en uitvoer naar Holland tot nadeel van Delft, Dordrecht en niet te vergeten Breda zelf, werd eind 1605 een nieuw verbod afgekondigd.²²⁷

In dat najaar werd in de stad een hele reeks van maatregelen genomen met betrekking tot de bierbrouwerij. Onder andere werd de huisbrouwers geordonneerd zich onder het brouwersambacht te voegen.²²⁸ Huisbrouwer Claes Peeterssen moest kor-

²²⁰ NA, NDR inv.nr. 8002, f. 551 e.v.

²²¹ Idem, f. 472r: niet gedateerd, maar anno 1605.

²²² Idem, f. 513r: niet gedateerd, maar waarschijnlijk behorend bij het rekest van Hendrik van Laer van 15-12-1671, zie: idem, f. 515r. De onkosten bedroegen fl. 2.866.- tegen een renteopbrengst van fl. 3.032-18.

²²³ Van der Meij, ‘Decemviratus’, 110-112.

²²⁴ Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerijen’.

²²⁵ NA, NDR inv.nr. 8004, f. 16r-17v d.d. 16-05-1591.

²²⁶ Res S-G, OR deel 8, d.d. 02-06-1594 (p. 330) en 22-09-1594 (p. 333). Zie verder: Kappelhof, ‘De Bredase bierbrouwerijen’, 45.

²²⁷ SAB, OSA inv.nr. 11: AM 1603-11, f. 89: d.d. 20-10-1605.

²²⁸ Ibidem, f. 83v-84: d.d. 19-12-1605.

te tijd later wegens fraude met de accijnzen zijn brouwerij 'het haentken' in de Lange Brugstraat sluiten. De onenigheid over het brouwen (door wie), accijnsheffing (diverse) en toenemende fraude voerde echter naar een ongekennde climax. Begin 1606 was er sprake van een heus bieroproer onder de burgerij specifiek gericht tegen de magistraat. Zowel op de Grote Markt als elders in de stad vonden samenzweringen plaats; de opstandelingen hadden zich bij de magistraat gevoegd en hen op 8 februari gedwongen een bepaalde akte te ondertekenen; verder werden individuele magistraatsleden op straat beschimpt en uitgescholden. Maurits zag zich genoodzaakt tot handhaving van de autoriteit twee van zijn raden naar de stad te sturen. Zelfs was hij van plan geweest eigenhandig de 'beroerte' neer te slaan, maar hij zag hiervan af 'vermits andere hoogwichtige occupatien de Vereenigde Nederlanden int generael aengaende'.²²⁹ Na de komst van de twee commissarissen werd in korte tijd een hele reeks nieuwe maatregelen afgekondigd en keerde de rust weer terug.²³⁰

De bierproductie in de stad was vanaf ongeveer 1540 aan een expansieve fase begonnen die duurde tot circa 1680, al werd het hoogtepunt omstreeks 1640 bereikt: de 32 brouwerijen produceerden toen jaarlijks gezamenlijk 60.000 ton. Zoals wel vaker betekende het beleg van 1624-25 een fikse aderlating: veel van de brouwers weken uit naar Holland.²³¹ Veel brouwerijen waren geconcentreerd rondom de haven. De gegevens over bieraccijns in tabel 1.4 lieten zien dat de aanwezigheid van grote garnizoenen in het laatste kwart van de zeventiende eeuw nog wel voor een tijdelijke opleving zorgde. Vanaf begin achttiende eeuw begon Breda aan een lange periode van stagnatie en economisch verval. Van de 32 brouwerijen was inmiddels de helft in handen van koopbrouwers. De toename van deze huisbrouwers is indicatief voor een krimpende markt, waarin het accent niet langer meer op de export lag.

De situatie op het platteland bleef de stad parten spelen. In 1639, vlak na de reductie dus en volgend op een periode van weinig toezicht, zouden er in de Baronie 71 brouwerijen hebben gestaan.²³² Vijf jaar later werd besloten dat de brouwerijen op het platteland mochten blijven mits hun capaciteit niet werd vergroot: in essentie een herhaling van een ordonnantie uit 1621 (na afloop van het Bestand).²³³ Soms werd er desondanks met veel machtsvertoon een enkele brouwerij gesloten, zoals in 1658 te Oosterhout.²³⁴ Een van de weinige keren dat het in de zeventiende eeuw in de stad tot een oproer kwam, betrof het eveneens een brouwerij - De Witte Leeuw in 1654 - al lag de oorzaak dit keer in de relationele sfeer.²³⁵

Naast de bierbrouwerij steunde de Bredase nijverheid vooral op de vervaardiging van textiel.²³⁶ De stad bezat sinds 1321 een privilege op de lakennering en vanaf 1331 tevens op wol. Jan van Polanen schonk in 1355 een lakenhal aan de stad. De notariële protocollen tot 1625 worden in belangrijke mate gevuld met allerlei transacties op dit terrein, met in de kantlijn een geheime wereld van noptekens (initialen) van de diverse handelaren. Van oudsher was de handel en productie van de stad vooral gericht op het verwerken van wollen stoffen maar ook lederwaren. De

²²⁹ Ibidem, f. 94-95v: d.d. 27-02-1606. Gestuurd werden dr. Adriaen van Weresteijn en jor. Cornelis van der Mijle.

²³⁰ Ibid., f. 97v-104.

²³¹ *Manuscript Broekhuizen*, hoofdstuk 14.

²³² BHIC, Collectie Pels, inv.nr. 26: memoriaal Drabbe. Voor de bewuste lijst, zie: NA, NDR inv.nr. 8004, f. 182r-184v. Enige jaren later was het aantal desondanks al weer gegroeid, zie: ibidem, f. 221 e.v.

²³³ NA, NDR inv.nr. 8004, f. 194r d.d. 21-03-1644. Zie ook: NA, NDR inv.nr. 7939 f. 46r-47v d.d. 22-07-1621.

²³⁴ NA, NDR inv.nr. 15: notulen domeinraad 23 en 24 augustus 1658.

²³⁵ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 62-64.

²³⁶ Beenakker, *Breda in de eerste storm van de Opstand*, 5.

stad fungeerde in dat opzicht eerder als toeleverancier, ook gedurende het Spaanse interregnum.²³⁷ Dit gold tevens voor werknemers. Met name Rotterdam lijkt eind zestiende eeuw te hebben geprofiteerd van een toevlucht aan textielarbeiders uit het zuiden, waaronder vele Bredanaars.²³⁸ Bereiding in de stad zelf maakte zodoende steeds meer plaats voor de tussenhandel. Hier speelde mogelijk ook de opkomst van de bierbrouwerij nog een kleine rol in. In 1616 publiceerde de magistraat namelijk een ordonnantie waarin het de brouwers, moutmakers, ververs en andere burgers verboden werd nog langer kolen te stoken. Dit zorgde namelijk voor vele klachten ‘van dat den roock stoff ende vuijlicheit allomme inde huijsen opte bleijcken ende elders is vliegende’.²³⁹ Niet dankzij eigen productie had de stad voordeel, maar veeleer wegens de transitie van de producten van de sterk groeiende textielnijverheid in oostelijk Brabant rond Tilburg.²⁴⁰

Na 1637 werden door diverse ondernemers en het stadsbestuur wel pogingen ondernomen om de eigen textielproductie in dat opzicht te versterken en de concurrentiepositie in Staats-Brabant te verstevigen.²⁴¹ Het is van belang daar iets uitgebreider op in te gaan wegens de regionale implicaties die dit had, maar tevens omdat geschiedenis niet louter een succesverhaal is. Binnen een half jaar na de Staatse inname deed Louis Saulmon het verzoek bij de domeinraad octrooi duffels en vriezen te mogen maken.²⁴² Juist ter ondersteuning van het armere deel van de burgerij was deze tak van nijverheid in zijn ogen bijzonder geschikt. In zijn grootse visioen zouden er enige honderden mensen de kost mee kunnen verdienen, ongetwijfeld reden waarom hij het oud-burgerweeshuis huurde. Dit vrij eenvoudige werk zou door kinderen van 10 of 12 jaar oud kunnen worden gedaan. Hij rekende daartoe gemakshalve ook alle soldaten, ‘leeghangers en bedelaars’ die van de straten zouden verdwijnen en de soldatenvrouwen. Het was soldaten overigens verboden zich met de ‘burgersneeringen’ in een stad in te laten: hoe Saulmon om dit tere punt heen wilde, blijft vooralsnog onduidelijk.

Voor zover valt na te gaan was Louis Saulmon een belangrijk ondernemer mede ook gelet op zijn contacten. In 1618 vestigde hij zich op opvallende wijze in de stad door de aankoop voor bijna fl. 6.500.- van een van de aanzienlijkste panden: het huis Hertsbeeck.²⁴³ Ruim twee jaar later ging hij een ‘compaignie’ aan met een belangrijke koopman uit Dordrecht, Jacques de Cagnioncle (deze was overigens zijn neef). Hun handel had betrekking op de steden Luik, Sedan en Metz.²⁴⁴ De gebroeders Cagnioncle hadden van de Staten-Generaal octrooi gekregen voor de produktie van salpeter, een belangrijk product in de oorlogvoering.²⁴⁵ In mei 1622 verkocht Saulmon echter met een kleine winst zijn huis en verliet Breda alweer.²⁴⁶ Zijn pogingen na 1637 de lakenhandel te bevorderen legden hem vooralsnog geen windeieren. In 1642 gaf hij aan dat de ‘draperie’ in Breda inderdaad

²³⁷ De Bruijn, ‘De opkomst en de oriëntatie’, 172.

²³⁸ Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 222-223.

²³⁹ SAB, OSA inv.nr. 221: brieven stadsbestuur 1614-24, litt. 39 d.d. 09-03-1616.

²⁴⁰ Van Gurp, ‘De Tilburgse lakenhandel’; Adriaenssen, ‘Kleur voor Tilburgs laken’.

²⁴¹ Vergelijk: Van Gurp, *Brabantse stoffen op de wereldmarkt*.

²⁴² NA, NDR inv.nr. 7940, f. 15r-v: het octrooi werd naar alle waarschijnlijkheid verleend maar de plannen lijken niet doorgezet. In Den Bosch werd in 1637 eveneens een monopolie-octrooi voor het vervaardigen van duffels en vriezen gegeven, zie: Adriaenssen, ‘Kleur voor Tilburgs laken’, 164.

²⁴³ SAB, ORA inv.nr. 517, f. 90-91 d.d. 26-04-1618.

²⁴⁴ Ibidem, inv.nr. 519, f. 101-v d.d. 27-10-1620. Er is sprake van een bedrag van fl.12.800.-, dat Cagnioncle hem schuldig is.

²⁴⁵ Res. S.-G, NR deel 3, 348: d.d. 10 maart 1618. Dit octrooi, hoewel eerst afgewezen, zou later nog veel problemen geven wegens een vergelijkbaar octrooi d.d. 9 september 1624 verleend aan de gebroeders Linschoten, zie: Res. S.-G digitaal. 21 januari en 23 maart 1627.

²⁴⁶ SAB, ORA inv.nr. 521, f. 63-64 d.d. 13-05-1622.

zeer was afgenomen: daar waar eens vele lakenwevers hadden gewerkt en gewoond, waren er nu nog maar een of twee over. Hij verzocht dan ook 'met zijn geallieerde' (waaruit blijkt dat hij inmiddels weer een compagnie had gevormd) boven Ginneken een volmolen en een oliemolen te mogen oprichten.²⁴⁷ Volgens rentmeester Verelst waren er echter problemen met de vrije doorvaart over de Mark: twee jaar later was er daarom nog niets gebeurd, reden waarom Saulmon zijn verzoek nogmaals deed.²⁴⁸

Nergens in de Republiek kon volgens hem beter worden gevold dan in de baronie van Breda en met hervatting van de lakenhandel stond de stad aanzienlijk te gewinnen. Hij verwees daarbij expres naar het 'exempel aende stadt Leijden' en niet zonder reden. Uit een briefje korte tijd later blijkt namelijk dat zijn 'participanten' (leden van de compagnie) uit deze Hollandse textielstad bij uitstek kwamen. Saulmon wilde nu graag zijn plannen zo snel mogelijk verwezenlijkt zien: sinds de reductie van de stad had hij reeds vruchteloos drieduizend gulden uitgegeven. Bovendien schreef hij dat de drapeniers die in Breda wilden gaan wonen gauw van een woning moesten zijn voorzien en dat er weeftouwen moesten worden gemaakt, aangezien Leiden er geen wilde afstaan.²⁴⁹ Begin 1641 was al door de magistraat een zaaidrapenier financieel ondersteund met zijn verhuizing.²⁵⁰ Desondanks liet men deze eerste kans om de textielproductie nieuw leven in te blazen lopen. Tegelijk blijkt dat de in verval rakende Hollandse textielnijverheid wel degelijk met argusogen de lage lonen-concurrentie vanuit de Generaliteitslanden volgde en slimme ondernemers hiervan probeerden te profiteren.²⁵¹

In dezelfde periode (1642) werd door Abraham Lodewijks octrooi verzocht voor het oprichten van een lakenververij.²⁵² Het ging hier feitelijk om een heroprichting. De Bredase verfnijverheid was nauw verbonden met de succesvolle opkomst van de lakenbewerkingsindustrie vanuit Tilburg sinds begin zeventiende eeuw, een zeldzaam economisch succes in Generaliteitsland Brabant. In de persoon van Lodewijks zijn we tevens uitstekend ingelicht over hoe de wisselende politieke omstandigheden in de regio vroegen om een groot aanpassingsvermogen.²⁵³ Zijn vader Franchois was in Brussel geboren maar als zovelen uitgeweken naar Rotterdam, waar hij zich vestigde als lakenverver. Sinds 1612 was hij op verzoek van de Bredase magistraat en de Lakenhal een lakenververij in de stad begonnen, die in 1619 door zijn zoon aan de Gasthuisvelden werd voortgezet. Abraham beijverde zich in Breda verder voor de lutherse zaak: ten gevolge van het beleg week hij echter uit naar Oosterhout. Zijn vader vroeg vergeefs aan de Staten-Generaal lakens te mogen blijven importeren uit wat inmiddels vijandig gebied was geworden.²⁵⁴

Nog tijdens het beleg werd de ververij op naam gezet van een katholieke Bredase lakenkoper en later werd het bedrijf verhuurd aan de verver Nicolaas Donkers. Deze was op zijn beurt telg van een succesrijk lakenkoper en verver geslacht uit 's-Hertogenbosch, en zou zich in de jaren dertig en veertig in Breda tot een van de belangrijkste katholieke koopmannen (en concurrent van Lodewijks) ontwikkelen.²⁵⁵

²⁴⁷ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 256r: niet gedateerd, maar apostille 11-05-1643.

²⁴⁸ Ibidem, f. 257 e.v.

²⁴⁹ Ibidem, f. 259r: aan griffier Buijsero.

²⁵⁰ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 40 d.d. 02-01-1641: het betrof Abraham Casier uit Leiden.

²⁵¹ Roosenboom, 'Economische heroriëntatie in Helmond na de Opstand'.

²⁵² NA, NDR inv.nr. 7940, f. 21r: niet gedateerd maar apostille d.d. 08-12-1642.

²⁵³ Voor het overzicht van de carrière van Abraham Lodewijks is dankbaar gebruik gemaakt van: Adriaenssen, 'Abraham Lodewijcx'.

²⁵⁴ Res. S-G digitaal, 22 april en 16 juni 1627.

²⁵⁵ Adriaenssen, 'Kleur voor Tilburgse lakens', 178 e.v.

Tussen de twee kooplieden ontstond vervolgens een ingewikkelde wedloop waarbij eerst van standplaats (Tilburg) werd gewisseld. Nadat Breda in 1637 weer Staats was geworden, keerde Lodewijks hier terug. Zijn pogingen tot verwerving van een octrooi liepen echter spaak, ondanks herhaalde verzoeken aan de magistraat. Omdat Donkers, die inmiddels in Hoogstraten woonde, van beide zijden over een sauegarde beschikte kon deze gemakkelijk heen en weer reizen en als zodanig kon de magistraat hem het verven niet verbieden.²⁵⁶ Donkers beschikte zonder meer over bijzondere connecties en status: ook de gouverneur van de stad zat in zijn handelsvennootschap.²⁵⁷ In 1633 stelde hij zich borg voor de inkomsten van het domein Breda voor de toenmalige heer van Breda, de katholieke graaf Jan van Nassau.²⁵⁸ Lodewijks ontwikkelde zich ondertussen steeds meer tot een notabele ingezetene: zo pachtte hij diverse stedelijke en landsbelastingen en werd hij deken van de schutters van de kruisboog. In 1647 wilde hij nog 'een heete en coude persse' (lakenpers) opstellen, iets waartoe hij reeds het nodige geld had uitgegeven en waar hij al enige jaren mee bezig was. Gelukkig voor hem onderschreef de magistraat dit plan, maar vermoedelijk is het er nooit van gekomen.²⁵⁹ Het maatschappelijk succes werd uiteindelijk bekroond, maar opmerkelijk genoeg niet in Breda. In 1651 vertrok Abraham Lodewijks voorgoed naar Tilburg toen hij daar als drossaard werd aangesteld. Zijn lutherse achtergrond (hij hertrouwde bovendien katholiek) stond maatschappelijk succes dus niet in de weg: in Breda daarentegen ontbrak het hem mogelijk aan patronage. Dit gold eveneens voor Donkers. Deze kocht in 1629, toen Den Bosch in Staatse handen viel, in Breda het huis Van Waalwijk in de Nieuwstraat (op de hoek van de Waterpoortstraat).²⁶⁰ Toen hij dit huis - in feite een volwaardig bedrijf - negentien jaar later voor fl. 11.600.- overdeed aan zijn zwager Marinus Struve, bleek goed wat er in de tussentijd mee was gebeurd: van het 'achterhuis, verwerij, cuijpen, ketels en alle de gereetschappen' was eerder nog geen sprake geweest.²⁶¹ Binnen enkele jaren na de Vrede van Munster koos Donkers definitief de kant van het zuiden en verhuisde eerst naar Brussel en korte tijd later naar Antwerpen.

Sinds 1637 en speciaal midden jaren veertig werd het stadsbestuur, kortom, bestookt met verzoeken om ondersteuning van ververijen, wollenwevers of zaaidrapeniers.²⁶² Premies voor vestiging brachten desondanks niet het gewenste succes. Tijdens en na het Bestand kwijnde de lakenweverij in de stad vooral door toedoen van concurrentie van het platteland, met name Oosterhout. Niet alleen binnen de Baronie, maar tevens in de regio was de concurrentie inmiddels erg groot geworden. Iedereen wedde op hetzelfde paard en in Staats-Brabant beconcurrerde men nu vooral elkaar. Eind 1651 trokken enkele belangrijke kooplieden van Breda er gezamenlijk op uit om in dorpen in de Meierij en elders 'de coopliden ende andere te disponeren tot continuatie van henne coopmanschappen ende commercien op dese stadt, als voor desen.'²⁶³ Deze handelsmissie lijkt echter op dovemansoren te zijn gestuit. In 1650 had nogmaals iemand geprobeerd door middel van een oc-

²⁵⁶ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 34r-v: advies magistraat d.d. 16-04-1643.

²⁵⁷ Adriaenssen, 'Kleur voor Tilburgs laken', 210-211. Een Nicolaes Iansz. Donckers was in 1625 tevens schepen van 's-Hertogenbosch.

²⁵⁸ SAB, ORA inv.nr. 528, f. 136v d.d. 30-09-1633. Zie over Donkers tevens: Jacobs, 'Voor vijand en rebel ge-houden', 114-115.

²⁵⁹ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 35r d.d. 21-06-1647.

²⁶⁰ SAB, ORA inv.nr. 526, f. 189v-191v d.d. 29-11-1629.

²⁶¹ Ibidem, inv.nr. 535, f. 121-v d.d. 18-07-1652.

²⁶² SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 111 e.v.; Adriaenssen, 'Kleur voor Tilburgs laken', 187-188.

²⁶³ SAB, OSA inv.nr. 20: RM 1639-52, f. 248 d.d. 14-11-1651.

trooiaanvraag de oprichting van een volmolen boven Ginneken van de grond te krijgen en daarmee ‘draperie’ te ontwikkelen. Ditmaal betrof het Abraham Tentenier, wiens levensverhaal als migrant voor veel Bredanaars bekend zal hebben geklonken: ‘dat bij het over ende weder overgaen vande stadt Armentiers (Armentières) tot Rijssel (Lille) de neeringe vande draperije geheel teniet gegaen is’, waardoor hij was geruïneerd. Wederom volgde een negatief advies van de rentmeester.²⁶⁴

Er waren dus voldoende ondernemers bereid om het economische tij te keren maar zij ontvingen met name van de domeinraad telkens nul op hun rekest. Het was daarom aan de magistraat om zich nog één keer te committeren. Eind jaren vijftig was de Franse ‘saeijwever’ Jean Charpy (alias La Corbette) in de stad actief. In een werkpand bij zijn huurhuis in de Akkerstraat stonden maar liefst veertien weefgetouwen opgesteld, wat bevestigt dat er in deze jaren een ‘gemene compaignie vande saeijen’ in de stad was gevestigd. Zij werd voor maar liefst zesduizend gulden door de magistraat ondersteund.²⁶⁵ Blijkens de jaarrekeningen van de stad over 1657-58 werd de lakenhal uitvoerig hersteld en geverfd, werden nieuwe stempels gesneden met het wapen van Breda en werd van de ‘saijneringe’ van Leiden het keurboek geleend (en weer teruggebracht). De voortekenen waren desondanks opnieuw niet gunstig. Charpy ontving al gauw tweehonderd gulden als vergoeding voor ‘sijne geledene schade ontstaen door de swacke neeringe’, op belofte dat hij zou blijven met een ‘considerabel’ aantal getouwen. In de rest van zijn huis bevonden zich verder nog diverse benodigdheden als kammen en voorbeeldboeken met patronen: de boedel in zijn totaliteit maakt een redelijk welvarende indruk.²⁶⁶ In 1658 verliet hij zonder een spoor achter te laten de stad. Volgens Leidse rapportages werden in Breda in de jaren zestig nog slechts ‘slechte saeyen’ gemaakt in verwaarloosbare aantallen.²⁶⁷ In 1667 overleed Struve en pas in 1680 vestigde zich weer een lakenverver in de stad.²⁶⁸

Voor het overige werd in de meeste producten wel handel gedreven. Daarmee was Breda in economisch opzicht representatief voor zoveel middelgrote en kleinere steden op de overgang van de Middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. Als stad vormde het in de eerste plaats de centrale marktplaats voor het omringende platteland: al sinds 1404 beschikte het over het opslagmonopolie voor de regio. De landbouwproductie van de dorpskernen in de Baronie vond hier haar weg naar elders. Via week- en jaarmarkten werden de agrarische producten in omloop gebracht; de haven zorgde verder voor de noodzakelijke overslag van goederen. Eind zeventiende eeuw werden daarentegen aan diverse dorpen in de Baronie eigen markten gegund, wat tot verder nadeel van de positie van de stad strekte.²⁶⁹ De kracht van de Bredase economie werd uiteindelijk minder bepaald door de wisselvallig opererende stedelijke nijverheid: haar betekenis lag veeleer op nationale schaal in de functie van transitohaven op de Noord-Zuid route.

De stapelmarkt van Holland stond garant voor een continue en forse goederenstroom, die deels in het zuiden werd afgezet. De goederen werden per schip naar

²⁶⁴ NA, NDR inv.nr. 7940, f. 274-275.

²⁶⁵ SAB, OSA inv.nr. 21: RM 1653-62, f. 145 d.d. 11-01-1657; f. 160-2 d.d. 06-03-1658; f. 230-1 d.d. 29-01-1660.

²⁶⁶ SAB, ORA boedeladministratie schepenbank inv.nr. 3: litt. 11, d.d. 26-07-1658. Wel had hij nog een uitstaande schuld van tweehonderd gulden bij een van de Bredase schepenen (Isaac Noiroit), zie: SAB, ORA inv.nr. 536, f. 202v-203 d.d. 05-04-1658. Borg voor dit bedrag stond Catharina van der Meulen, wier zwager Charpy was: zie ibidem f. 198-v d.d. 25-03-1658.

²⁶⁷ *Bronnen Leidsche textielnijverheid*, V, 158 en 174.

²⁶⁸ Adriaenssen, ‘Kleur voor Tilburgs laken’, 192.

²⁶⁹ Prinsenhage (1693), Terheijden (1698), Alphen (1698) en Zundert (1700).

een haven in Staats-Brabant gebracht, met 's-Hertogenbosch en Breda voorop, en hier overgeladen op vrachtkarren die hen verder over land zuidwaarts moesten vervoeren. In omgekeerde richting gingen ijzerwaren, geweren, koperen voorwerpen uit Aken en Vervierse wollen lakens. De Bredase scheepvaartverbindingen met Holland liepen via de rivieren Mark, die dwars door de stad heen liep, en Dintel. Dichtslibbing in de loop van de zeventiende eeuw vormde een andere belangrijke structurele oorzaak voor de algehele economische achteruitgang die toen werd ingezet.²⁷⁰ Direct betrokkenen als kooplieden en voermannen trokken meermaals aan de bel. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden er commissies op uit gestuurd om de lopen van de rivieren te inspecteren en werd geadviseerd obstakels uit de weg te ruimen; soms werd hiervoor gebruik gemaakt van het garnizoen, evenals wanneer 's winters het ijs in de stadsgrachten moest worden gebroken. Het bleef echter bij symptoombestrijding, iets wat verder in de hand werd gewerkt door conflicten tussen de lokale bestuurders en de landsheerlijke functionarissen. Mede daardoor ontstond in de tweede helft van de jaren zestig in toenemende mate ruzie tussen stadsbestuurders - 'die de waeteren en het welvaeren van de stadt in hun particulier soo niet aen en gaet als het uwe hoocheit is doende' - en domeinraad over het waterbeheer in bredere zin.²⁷¹ De domeinraad vreesde aantasting van de belangrijke inkomsten uit de molenpacht – zo'n 16.000 gulden per jaar - en kwam tot een zeer scherpe veroordeling van de magistraat:

Vinden die van den Rade noodich sijne Hoogheijt bij desen bekent te maken, hoe dat gemelte molens, zijnde een principal gedeelte van dat domain, geschapen zijn in merckelijke decadentie ende eyntelijck in ruijne te vervallen, soo lange als de sleutelen ende dienvolgens het op en in setten van de sluijse verblijven inde macht vande magistraet, onder de welcke eenige weijnige haer eijgen voordeel daerin, onder frivole pretexten van stadts interest, weten waer te nemen, ende andere, hare colleguen, de saecke noch behertigen noch verstaen.²⁷²

Het is niet alleen de grote vraag of de schepenen nog wel verstand van zaken hadden dan wel of het complex van economische factoren die op elkaar inwerkten door het stadsbestuur voldoende zijn onderkend.

Volgens hun eed behoorde de 'welvaart' van de stad tot een van de kerntaken van de schepenen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw lijkt het stadsbestuur desalniettemin steeds minder geïnteresseerd te zijn geweest in bevordering van het algemene welvaren van de stad. Daarvoor in de plaats kwamen steeds duidelijkere tegenstellingen. De economie van de stad had altijd al in een zeker spanningsveld verkeerd, omdat Breda in de eerste plaats een domeingoed was. Vanuit die optiek was de domeinraad eerder gebaat bij agrarische ontwikkeling en allerlei vormen van landopbrengsten dan bevordering van de stedelijke nijverheid, waarvan de inkomsten door middel van allerlei belastingen in de stads- of staatskas vloeiden. Daarnaast beconcurrerden stad en platteland elkaar, iets wat met name geldt voor de eerste helft van de zeventiende eeuw.²⁷³ Deze fundamentele tegenstelling lijkt na 1637 in wisselende vormen haar definitieve beslag te hebben gekregen.

²⁷⁰ Vriend, 'De rivier de Mark'.

²⁷¹ NA, NDR inv.nr. 7952, f. 264 e.v. De zinsnede stamt uit: ibidem, inv.nr. 7950, f. 394v: brief Samuel Zuerius d.d. 23-02-1680.

²⁷² NA, NDR inv.nr. 7952, f. 324r: domeinraad d.d. 17-11-1676.

²⁷³ Zie op dit punt verder: NA, NDR inv.nr. 8004.

Handel was eveneens nauw verbonden met aspecten van verkeer en vervoer. Om de bereikbaarheid van Breda te bevorderen, werden na 1637 meerdere initiatieven ontplooid ter verbetering hiervan: naast grootse kanaalplannen richting Holland (op Dordrecht), tevens uitbreiding van de eenvoudiger beurt- en wagenveren. Ook hier bleek de praktijk van samenwerking met de domeinraad weerbarstig, al gold dat vooral voor meer ambitieuze projecten.²⁷⁴ De gebrekkige regionale infrastructuur had voor alles nochtans een geografische oorzaak. 'The ways [are] somewhat dangerous by their being extreme[ly] high and elevated', schreef een Engelsman in 1669: later kantelde hij met koets en al van de weg door een stuurfout van de koetsier.²⁷⁵ De zandwegen in Brabant waren een alom erkende hindernis waardoor men in tijden van regen en ook 's winters slecht bereikbaar was. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw werden de landwegen wel verbeterd, zij het hoofdzakelijk uit militair oogpunt. Commercie en oorlog bleven zodoende onlosmakelijk met elkaar verbonden. In dezelfde periode raakte tegelijk het internationale postvervoer in een stroomversnelling en werden eerder opgeworpen landsbarrières weer doorbroken: 'als sijnde dit eene saecke van geen cleijn gewicht, ende waerover sedert meer als 60 jaeren diversche conferentien sijn gehouden ende brieven geschreven', schreef de Antwerpse magistraat in 1690.²⁷⁶

De economische betrekkingen tussen noord en zuid werden zo langzaam weer aangehaald. Dit zou in de loop van de achttiende eeuw verder toenemen en de Bredase oriëntatie mogelijk opnieuw doen veranderen.²⁷⁷ Nauw hieraan verwant was bijvoorbeeld ook het lot van de Maasvaart voor de handel van de stad Dordrecht. Door zoveel mogelijk goederenvervoer over land via Bergen op Zoom, Breda of Den Bosch te leiden, in plaats van verschepping over de Maas, probeerden de Zuidelijke Nederlanden allerlei tolheffingen op deze rivier te ontwijken.²⁷⁸ Nadelen konden aldus veranderen in voordelen en omgekeerd. De drie Brabantse steden wonnen aldoende in de achttiende eeuw iets terug van hun voormalige positie.²⁷⁹

Achterstelling?

In grote lijnen ging de Bredase economie aldus gelijk op met die van Holland: dat wil zeggen een opgaande lijn van 1580 tot eind zeventiende eeuw, met daarna stagnatie gevolgd door verval. Vanaf halverwege de achttiende eeuw zorgde toenemende concurrentie vanuit de Oostenrijkse Nederlanden voor een bredere economische depressie in Brabant. De dalende trend staat overigens in scherp contrast met het groeiende inwonertal in dezelfde periode. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd de werkloosheid in de Baronie daarom een serieus probleem. Dus werd er een groeiend beroep op de armenzorg gedaan.²⁸⁰ Om het groeiend pauperisme te bestrijden werden tevens nieuwe projecten voor werkverschaffing opgezet als een tuchthuis (1707), waarvan overigens al in 1686 sprake is geweest²⁸¹, en later de oprichting van een koehaartapijtenfabriek (1778).²⁸² Wederom

²⁷⁴ Kappelhof, 'Van kasseien en kanalen'.

²⁷⁵ Van Strien, *Touring the low Countries*, 89; 91.

²⁷⁶ SAB, OSA inv.nr. 237: brieven stadsbestuur 1690-4, magistraat Antwerpen d.d. 12-09-1690.

²⁷⁷ Kappelhof, 'Van kasseien en kanalen', 23-24; 28 e.v.

²⁷⁸ Frijhoff e.a., *Geschiedenis van Dordrecht*, II, 162-165; *Tegenwoordige Staat*, XII, 221-222.

²⁷⁹ De Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten*, 53-55.

²⁸⁰ Klep, 'Het probleem van de werkloosheid'.

²⁸¹ SAB, OSA inv.nr. 22: RM 1663-90, f. 262 d.d. 25-02-1686; *ibidem*, inv.nr. 35: NM 1683-7, f. 134v-135 d.d. 15-03-1686. Vergelijk: Beermann e.a., *Geschiedenis van Breda*, II, 275.

werd de productie van textiel als een laatste reddingsmogelijkheid aangegrepen, maar tevergeefs.

De Bredase economie leverde al met al behoorlijke prestaties onder sterk wisselende omstandigheden. Structurele problemen konden desondanks niet worden opgelost vanwege tegengestelde belangen. De stad had daarnaast nog met iets anders te maken: de belastingdruk in de Generaliteitslanden. Ongeacht in welke handen de stad was, zowel van Staatse als van Spaanse zijde moest de Baronie vaak contributie betalen aan de vijand, terwijl de belastingen aan de eigen overheid in principe gewoon doorliepen. Tijdens retorsieperioden betaalde het platteland vaak dubbele belasting.²⁸³ De impressie dat Breda in elk geval tot halverwege de zeventiende eeuw extra geleden heeft is nauwelijks weerlegbaar, al is het achterhalen van deze geldstroom moeilijk. Al snel na 1590 volgen klachten over illegale tolheffing door soldaten, geknoei met paspoorten, fraude etcetera. Oorlog en tijdelijke importverboden belemmerden de handel. Het voortbestaan van deze klachten tot ver in de zeventiende eeuw doet concluderen dat in elk geval handelaren hier direct onder hebben geleden.²⁸⁴ Zij moesten herhaaldelijk - zij het onofficieel - kleine bedragen betalen om hun goederen door het militaire cordon rondom deze vestingstad te krijgen. De Spanjaarden opereerden na 1637 nog een decennium lang vanuit Ginneken om de handel te belasten.²⁸⁵ Verder waren er de contributies die Spaanse en later Franse legers het platteland oplegden en de rantsoenering van personen.²⁸⁶ Is daarmee het idee van de achterstelling van Staats-Brabant toch niet gegrond?

De fiscale geschiedenis van Staats-Brabant voor de generaliteitsperiode is een van de weinige zaken die voor het gebied naar behoren is onderzocht. In zijn boek over de Meierij weerlegt de historicus Kappelhof het idee dat men daar na 1648 extra heeft geleden onder de belastingdruk.²⁸⁷ Tegelijkertijd toont hij aan dat de inkomsten uit dit generaliteitsland voor de Republiek een belangrijk financieel steuntje in de rug vormden.²⁸⁸ Ook eerder was dit trouwens al het geval geweest. De handel over zowel water als land via Brabant en Limburg leverde in 1627 bijvoorbeeld ongeveer 5,5 % op van de totale opbrengst van de konvooien en licenten.²⁸⁹ De generaliteitslanden waren dan weliswaar geen melkkoe of wingewest, veel van de opgebrachte financiën verdwenen er in andermans zakken. Dit dient bovenal in het licht te worden gezien van het feit dat de perspectieven er toch al niet rooskleurig waren. Werd Breda in de zeventiende eeuw dus onevenredig in zijn economische ontwikkeling gestuit?²⁹⁰ Met de oorlog als permanente stoorzender is het in elk geval voorspelbaar dat de magistraat zichzelf bij herhaling als slachtoffer aan de Staten-Generaal presenteerde:

²⁸² Muntjewerff-van den Hul, 'Melkertbanen van de achttiende eeuw'; Muntjewerff en Muntjewerff-Van den Hul, 'Een nijverheid gevangen'.

²⁸³ Korvezee, 'Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648'.

²⁸⁴ Verschure, *Overleven*, hoofdstuk 1 speciaal 70; 80.

²⁸⁵ Hiervan zijn rekeningen bewaard gebleven, zie: ARB, Archief Rekenkamer inv.nr. 23654-23658. Ook voor de periode vanaf 1590 zijn voor Breda rekeningen bewaard gebleven: ibidem, inv.nr. 23637-23648. Dit geldt tevens voor Brabant in bredere zin: vergelijk Korvezee, 'Belastingen in Noord-Brabant vóór 1648', speciaal 125-126.

²⁸⁶ Satterfield, *Princes, Posts and Partisans*, hoofdstuk 2 speciaal 78 e.v. Gedurende de Frans-Nederlandse oorlog van 1672-1678 werden aan de Baronie oorlogsschattingen opgelegd. Voorgedrukte formulieren hiervoor met bedragen bevinden zich in: BHIC, Collectie Pels-Rijcken, inv.nr. 1662.

²⁸⁷ Kappelhof, *De belastingheffing*, speciaal 340-344.

²⁸⁸ Ibidem, 285-287.

²⁸⁹ Becht, *Statistische gegevens*, tabellen 1 en 2.

²⁹⁰ Kappelhof, 'Fiscale bevoordeling'; ibidem, 'Minder baas in eigen huis'.

Van de getrouwe dienste van die van Breda voor de gemeene vrijheit inde Nederlandsche historien [is] veel aengeteeckent ... den inlantschen oorlogh heeft geene stadt vande Nederlanden soo getroffen en gesmert als dese.²⁹¹

De rekensten, waaruit bovenstaande ontboezeming is geciteerd, zijn alvast niet de meest betrouwbare bron aangezien men er voordeel van had om de situatie in een zo slecht mogelijk daglicht te stellen.²⁹² Desalniettemin staat het buiten kijf dat Breda tot 1648 gedurende bijna een eeuw financieel gezien zwaar heeft geleden. De impact van het garnizoen op de lokale economie was een constante factor: vestingsteden werden wegens hun toenemende afhankelijkheid hiervan op den duur armlastiger.²⁹³ Meer nog dan het genereren van extra belastinginkomsten, was er waarschijnlijk het op grote schaal ontduiken ervan.²⁹⁴

Verder werd de plaatselijke geldstroom ontwricht. Geld voor de huisvesting van soldaten moest worden voorgeschoten en werd slechts ten dele terugbetaald; voor de vestingwerken moesten ook nog eens allerlei leningen worden verstrekt. Extra inkomsten uit stedelijke accijnzen wogen hier niet tegen op: de kosten gingen voor de baat uit. De Vries en Van der Woude hebben berekend dat het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking in 1742 in deze regio (samen met de andere landgewesten) nog altijd het laagst lag.²⁹⁵ Begin negentiende eeuw verkeerde het departement Brabant nog immer in zorgelijke staat, waar belastingverlaging welkome uitkomst zou bieden.²⁹⁶ De heerlijke stad Breda genoot in dat opzicht bovendien enkele belangrijke vrijstellingen: van de verponding, van het successierecht en van de overdrachtsbelasting.²⁹⁷ In de capitulatieakkoorden van 1637 waren door de heer op belastinggebied zelfs speciale voorrechten aan de stad verleend, waardoor geen nieuwe (lands)belastingen in de stad mochten worden geheven.

Tegenover de (on)mogelijkheden van een cijfermatige reconstructie van de belastingdruk, zowel absoluut als relatief²⁹⁸, staat de subjectieve beleving van de tijdgenoten. Dit is psychologisch gezien een belangrijk maar verwaarloosd nevenaspect, tegenwoordig beter bekend onder de noemer consumentenvertrouwen. Als men vond dat het slecht ging, dan zal men hiernaar hebben gehandeld. Het is de context bij de tijdgenoten - hun horizon - die het zwaarst dient te worden gewogen. De frequentie van de klachten over Breda's eigen welvaart vertelt ons in dat opzicht genoeg: een hevig beleden gevoel van achterstelling. De stad was er in Den Haag dan ook al vroeg bij met zijn klachten. Zij beschikte daarbij via de domeinraad bovendien over een extra bestuursingang om de besluitvorming tot op hoog niveau te beïnvloeden. Toen in 1590 het ene, Spaanse garnizoen voor het andere, Staatse werd ingeruild veranderde dit maar weinig voor de algehele toestand van de stad. Raadsheer Philips van Steeland schreef aan de magistraat in antwoord op klachten terug dat 'de miserie ende allende' waarin de stad zich bevond 'ons tot vuijterlijcke meedoogentheijt is bewegende' en hij beloofde prompt zijn uiterste best te doen de stad 'te preserveren tegens alle ruijne ende onvall.'²⁹⁹ De vele 'sollicitaties' (persoonlijk-

²⁹¹ NA, Collectie 1902, inv.nr. 37: ongefolieerd (f. 4r-v).

²⁹² Kappelhof, *De belastingheffing*, hoofdstuk 2.

²⁹³ Jacobs en Sprenger, 'Plaatselijke belastingheffing'.

²⁹⁴ Van Ham, *Stedelijke archieven*, 178-179.

²⁹⁵ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 810.

²⁹⁶ Dit was nochtans de visie van een belangrijk lid van het departementsbestuur mr. Paulus E.A. de la Court (1760-1848), zie verder: Andrik, *Inventaris familiearchief Van de Mortel-De la Court*, inv.nrs. 495 en 496.

²⁹⁷ Kappelhof, 'Fiscale bevoordeling', 81-82.

²⁹⁸ Kappelhof, *De belastingheffing*, 335-340.

²⁹⁹ SAB, OSA inv.nr. 216: brieven stadsbestuur 1586-91, litt. 258; brief Philips van Steeland aan de magistraat d.d. 17-05-1590.

ke bezoeken) die de magistraat later door zijn burgemeesters aan Den Haag liet doen, spreken eveneens boekdelen. Breda beschikte in dat opzicht over belangrijke voordelen dankzij de uitgebreide bestuurlijke contacten over en weer.

Tot slot dient tevens de complexe wisselwerking tussen stad en land van Breda niet uit het oog te worden verloren. De onderlinge verhoudingen binnen de Baronie vormden het meest constante bestuurlijke thema voor de domeinraad. Enige wens tot verandering botste veelal op het streven naar behoud van privileges, dat op termijn onherroepelijk tot stagnatie leidde. Door vestiging op het platteland konden slimme ondernemers bijvoorbeeld stedelijke belastingmaatregelen ontduiken. Ook rijke Hollandse kooplieden toonden zich niet te klein voor deze vroege vorm van kapitaalvlucht.³⁰⁰ De armere regio's van de Republiek raakten op dit punt zelfs met elkaar in wedijver.

Die van Gelderlant dringen de saecke [belastingverlaging] aldermeest, onder voordachte dat de Brabantsche quartieren bestandiger ende florissanter zijn als de haere; als oock dat veele familien, omme de lasten soo in Hollant als elders te ontgaen, hun meer ende meer in Brabant transporteerden.³⁰¹

Wie zou dat hebben gedacht: het arme Staats-Brabant als belastingsparadijs voor rijke Hollanders in de zeventiende eeuw?³⁰² Bij een poging tot opname als apart gewest, in 1651, was Holland in laatste instantie ook beducht geweest voor de economische potentie van met name de Meierij als lage-lonengebied voor de produktie van lakens.³⁰³ Een uiting van (concurrentie)kracht dus in plaats van zwakte. Het opzetten van nieuwe (textiel)industrieën in Breda met behulp van Leids kapitaal en kennis in de jaren veertig van de zeventiende eeuw wijst eveneens in die richting. Rond 1660 werd door een Delfts burger zelfs overwogen aarde uit de Baronie te halen voor verwerking in de plaatselijke porseleinindustrie. In Delft was men rond 1650 aan een expansieve fase begonnen ten gevolge van een Chinese burgeroorlog.³⁰⁴ De industrie moest het in belangrijke mate hebben 'van de Franze, Doornike ende Rijszelze aarde'.³⁰⁵ Toevoeging van aarde uit Doornik zorgde voor een minder vet kleimengsel. Het porselein werd samengesteld uit een mix van aarde afkomstig van Tournai (oftewel Doornik), Rijnland en Delft en aldaar in de velden gewassen. Dat van Tournai werd met enige regelmaat vervangen door Brabantse aarde.³⁰⁶ Een van Hollands bekendste exportprodukten uit de Gouden Eeuw, Delfts Blauw, was daarmee in niet onbelangrijke mate van zuid-nederlandse origine.

³⁰⁰ Res. S-G digitaal, 26 augustus 1627: Emanuel van Zurck, koopman te Amsterdam, verzoekt in Zevenbergen te gaan wonen; dit gaat voor advies naar de Raad van State. De Raad van State schreef op 2 oktober van hetzelfde jaar ter toelichting: 'dat veele familien, van rijcke rentieren, coopluijden, ende selffs ook ambachtsluijden hun uijte steden ende t'herte vande provincie van Hollandt, met sauvegarde dagelijcx meer ende meer vertrecken ende ten plattenlande, namentlick tot Sevenbergen, Oosterhout ende in Den Doel, metter woon begeven, onder schijn om aldaer onder sauvegarde sittende, hunne landen te mogen cultiveren ende beneficiëren ... om hun t'ontrecken ende bevrijden van alle de lasten die totte defentie vande landen ingevoert sijn.' Zie: NA, ASG, Lias Lopende 1627: inv.nr. 4951, d.d. 02-10-1627. Voor dit koopliedengeslacht, zie verder ook: Zandvliet, *De 250 rijksten van de Gouden Eeuw*, 158.

³⁰¹ SAB, OSA inv.nr. 226: brieven stadsbestuur 1652-54, d.d. 30-01-1654.

³⁰² Een soortgelijke klacht kwam ook naar voren in 1676, zie: *Hollandse Mercurius* (1676), 36.

³⁰³ Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand', 35; Kappelhof, 'Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt', 197.

³⁰⁴ Aken-Fehmers e.a., *Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product*, I, 20.

³⁰⁵ NA, NDR inv.nr. 7940 f. 53 e.v. In het stuk wordt daarnaast ook aarde uit Engeland genoemd, wier industrieën zelf pas in de achttiende eeuw tot bloei zouden komen.

³⁰⁶ Havard, *Histoire de la Faïence*, 161.

Conclusie

Wegens zijn geografische ligging werd Breda onderdeel van een frontlinie in een zich ontluikende burgeroorlog. De Opstand zorgde daarnaast voor een onvoorziene staatkundige breuklijn binnen het hoofdgebied Brabant, waar de stad vanouds deel van uitmaakte. Dit doorkruiste haar vroegere oriëntatie op het zuiden. Voor Breda werd sinds halverwege de zestiende eeuw oorlog het sleutelwoord in haar stedelijke ontwikkeling en veel minder de economische welvaart voortkomend uit groeiende handelsmogelijkheden die meestal worden verbonden aan deze periode. Dat wil niet zeggen dat de Gouden Eeuw geheel aan deze Brabantse stad voorbij ging, maar zij vond plaats tegen een andere horizon dan die van Holland: een van permanente bewolking, met slechts af en toe een opklaring. Bovendien werd het economische leven er voortaan, goedschiks of kwaadschiks, grotendeels bepaald door de aanwezigheid van militairen. Toch probeerden talloze ondernemers er hun geluk als bewijs voor de stedelijke dynamiek. Veel van hun pogingen mislukten maar dit konden zij van tevoren ook niet voorzien.

Als centrale marktplaats voor de regio genoot de stad een aantal handelsprivileges die vanwege de oorlog desondanks zwaar op de proef werden gesteld. De stedelijke autonomie was daarnaast ondergeschikt gemaakt aan hogere (lands)belangen. Ontwikkeling van de stedelijke nijverheid botste in toenemende mate op gevestigde agrarische belangen, zoals mede behartigd door de domeinraad. Hierdoor kon het ook gebeuren dat een verwijdering plaatsvond tussen de regenten, die bij ede de welvaart van de stad moesten waarnemen, en de heerlijke functionarissen. Mede als reactie op alles wat er om hen heen gebeurde, versmalde mogelijk de blik van de regenten steeds verder. Pas op het eind van de zeventiende eeuw werden zij weer gedwongen om over de grenzen van de stadsmuren heen te kijken.